ZU DER ÖFFENTLICHEN PRÜFUNG DER SCHÜLER DES KURFÜRSTLICHEN…

Kurfürstliches Gymnasium

Zu der

öffentlichen Prüfung der Schüler

des

Kurfürstlichen Gymnasiums

zu

MARBURG

im Jahre 1854

welche

am 3. 4. und 5. April stattfinden wird

ladet ergebenst ein

der

Gymnasialdirector

Dr. FRIEDRICH MÜNSCHER.

Inhalt: I. Abhandlung des Gymnasiallehrers Dr. A. Soldan: De reipublicae Romanae legatis provincialibus et de legationibus liberis quaestiones.

II. Schulnachrichten.

Marburg.

Elwert'sche Universitäts-Buchdruckerei.

1854.

De

reipublicae Romanae legatis provincialibus

et de

legationibus liberis

quaestiones.

Quo tempore a me postulabatur, ut opusculum aliquod, quo invitaretur ad celebrando huius ludi litterarii solemnia, conficiendum susciperem, eodem ego mihi proposui, aliud quod, in quo explicando versarer, maius atque amplius, quam hoc qualecunque est argumentum deligere. Sed cum paulo post assiduis occupationibus temporisque angustiis id, quod animo intenderem, perficiendi facultatem mihi ereptam esse intellexissem, desistere a suscepto consilio et ad hanc rem pertractandam accedere statui. Quam quidem rem, in qua elaborarem, eo magis dignam iudicavi, quo plus eidem non minus senatus populusque romanus, quam viri in re publica principes tribuendum esse putabant. Nam legati, de quibus hic quaeritur, provinciales, proconsulum et propraetorum administri, ex iis, qui magni erant bello nec minores pace, plerumque delecti non dubium est, quia non modo ad exteras terras bello expugnandas et in provinciae formam redigendas, sed etiam ad easdem consilio ac prudentia gubernandas imperiique fines proferendos valuerint plurimum. Quorum cum magna exstent in rem romanam merita, mira laude exornanda, mirabile potest videri, quid sit, quod nemo inventus sit, qui operae pretium esse putaverit, quae illi munera obierint, quas res gesserint, quas omnino partes egerint, eas penitus cognoscere cognitasque scriptis illustrare. Nec tamen defuerunt satis multi homines docti, qui nonnullam alteramque illarum rerum particulam leviter attingerent, sed solus C. Sigonius mihi quidem videtur nominandus esse is, qui quam sibi partem explicandam sumserit, eamdem certe alius veterum scriptorum interpretibus, ut solet, acutius multo subtiliusque tractaverit. Atqui idem ille, ut hic singulos eius errores omittam, non universam rem ordine quodam atque orationis perpetuitate narravit, neque ita ad veritatem revocavit,

ut singulas illius partes dissolutas divulsasque arte aliqua extrinsecus quidem petita conglutinaret et ratione quadam constringeret. Quae autem ab aliis multis, qui in antiquas res investigandas incumbunt, disputata sunt, ea magno sunt argumento, totam illam causam neque ab iisdem ponderatam satis esse momentis, neque satis diligenter cognitam eius naturam penitusque acute perspectam. Quo factum est, ut non solum saepe offensum ab illis titubatumque atque a recta via declinatum sit, verum etiam partim vera, partim mixta eoque simulata veris allata magnaque unde errores creati sunt. Qui tamen errores ab aliis in alios transirent ne altius radices agerent, sed ut agnoscerentur ac depellerentur facilius, nihil melius ac satius esse duxi, quam eorum, qui feruntur rerum antiquarum peritissimi, sententias cum colligere et inter sese comparare, tum etiam vera a falsis diiudicare et, quid ipse sentirem, separatim diligenterque exponere. Singulis autem illis de rebus quanta sit opinionum dissensio, quam sint mira illorum hominum inventa quamque necessitate dicta passim dissipata ac late diffusa, ut penitus perspiciatur, hisce quaestionibus conabor efficere

---

A. De reipublicae legatis provincialibus quaeritur.

I.

Legatos deligendi et nominandi potestatem quis habuerit?

Hoc quidem potest pro explorato haberi, senatui sicut provincias iis, qui in easdem cum imperio mitterentur, decernendi, ita legatos auctoritate sua eligendi ac nominandi potestatem esse concessam. Quod quo iure factum fuerit, nemo facile dubitabit, qui quaecunque provinciis tuendi consilia initia essent et rationes, eas oportuisse ad senatus voluntatem atque auctoritatem referri meminerit. Et senatum illam potestatem vere habuisse, perspici ex loco potest, qui est in Ciceronis oratione pro Sestio habita c. 14, 33: „*Ne sis quidem, quos legatos non modo nullo senatusconsulto, sed etiam repugnante senatu tute tibi legasti?*

Cic. in orat. pro Ligario hab. c. 7: „*Sed tamen Ligarium senatus idem legaverat*“. In Vatin. c. 15: „*Volo de te audire, quo tandem senatusconsulto legatus sis? Ibid. Quis legatos unquam audivit sine senatus consulto? ante te nemo: post continuo fecit idem in duobus prodigiis reipublicae Clodius*“. — Nec tamen pauci fuerunt, qui falsa opinione ducti, totum secus fuisse dicerent, ut *P. Manutius* in commentar. ad Ciceronis epistt. ad Famil. dat. Tom. I, pag. 70, a, ubi haec leguntur: „Delectos autem (legatos) et nominatos ab iis, quibus imperium provinciae mandabatur, indicant exempla“. Quorum nonnulla afferuntur, ut lib. II. epist. 18. ad Att. dat.; lib. IV, epist. 15. et c. 17. orationis de provincc. cons. habitae. Eorum tamen exemplorum non idoneum esse testimonium infra videbimus. Neque vero multum a Manutio discrepat *Bachius*, qui (in Histor. iurisprud. Rom. ed. Stockmann Lips. 1807, lib. II, c. 1, § 37.) ita docet: „Praeterea (Proconsules et Propraett.) legatos sibi adsciscere poterant, quibus in bello aliisque rebus administrandis uterentur“. — Atque eadem fere est ratio *Walthers*, qui (in Histor. iurisprud. rom. part. I, pag. 145.) haec tradit: „nil a senatu, nisi legatorum numerum esse decretum, Consulibus autem datam potestatem, qui sub ipsorum imperio legionibus praeessent, eos arbitratu suo deligendi“. Cuius tamen opinionis testes afferri non possunt ii loci, qui ab illo laudantur. — Neque magis videtur probanda esse *Hotomanni* sententia, qua is in Commentar. ad Cic. orat. de imper. Pomp. c. 19, § 57. opinatur, ibidem legationem eius generis intelligi, quae non a senatu tantum, sed a populo etiam missa fuerit omnium maxime honorifica. — At legatos iis, qui cum imperio essent, dandi iustam potestatem habuisse senatum, non populum, illo loco b. cognoscitur, ubi Cicero indignum esse dicit: „*detrectatum fuisse, ne legaretur Gabinius Cn. Pompeio expetenti et postulanti*“, et eodem cap. addit: „*se sperare de eo legando ad senatum consules relaturos*“. Pompeius autem Gabinium legasset libentissime, si ei per senatum eius legi maxime infensum licuisset. Cf. Plut. Pomp. c. 25, Vellei. II, 32, Garat. ad orat. de imper. Pompei c. 19, §. 57. et ad Verrin. I, c. 22.

Sed de tota huius rei ratione ut dicam, quid sentiam, haec mihi videor posse pro certo statuere: legatos aut a senatu datos esse, aut huius auctoritate ab iis, qui in provincias cum imperio abirent, esse adscitos, eosdem vero illo refragante deligi non potuisse. Haec autem ne videantur vel cum iis locis, qui a me allati sunt, vel cum iis, qui passim reperiuntur in scriptoribus, pugnare, neve cum iis, quae similitudinem

quandam speciemque veri gerunt, confunduntur: haec servanda est, id quod in explorandis rebus romanis gravissimum est, variorum temporum ratio — Etenim et priore reipublicae tempore, et eo, quod continuo Sullae dictaturam subsequebatur, senatus, cum auctoritate valeret plurimum, hoc sibi reservabat, ut qui legerentur, solus decerneret. Sed quia patet eorum, quibus datae erant provinciae, multum interfuisse, ut eos, qui voluntate secum consentirent, vel quorum opera uti se optime posse sperarent, legatos secum adducerent: senatus iis illis gratificatus est, ut, si nihil videretur respublica inde detrimenti capere, quos peterent, concederet. At vero idem ordo, etiamsi non recusaret, quin, si e republica esse duceret, vel si res ferret, ad casus novos novorum consiliorum rationes accommodaret, tamen in suscepta ratione tuenda institutisque maiorum retinendis ita sibi constabat, ut aliorum conatibus, quibus vel suae ipsius vel legum auctoritati periculum videretur posse afferri, fortiter occurreret atque obsisteret. Quod ita factum esse videmus, cum difficili rei publicae tempore praepotentes magistratus, ut Vatinius, quem paulo post secuti sunt Gabinius, Piso, Clodius, legare alios ad arbitrium vellent.

Quae ego hic explanavi, ea apparet hisce orationis in Vatinium verbis, quae involuntur in c. 15, plane confirmari: *„Ne hoc quidem senatui relinquebas, quod nemo unquam ademit, ut legati ex eius ordinis auctoritate legarentur? adeone tibi sordidum consilium publicum visum est? adeo afflictus senatus — ut nos — ministros muneris provincialis — senatus more maiorum deligere posset?* Facile igitur intellectu est, quid existimandum sit de C. Sigonii sententia, quae est in eius lib. II, c. 2 de Iur. provv. pag. 275, ed. Francof. 1593. fol., ubi haec leguntur: „Nam quod dixi, praesidem pro arbitrio aliquando sibi legasse, id ostendit Cicero in libro de praetura, cum (in Verr. lib. I, c. 16, §. 44.) inquit: *„Verres, posteaquam Cilicia Dolabellae provincia est constituta, quibus allegationibus illam sibi legationem expugnavit?“* — Ac senatus in legatis decernendis etiam tum ius suum obtinebat, cum singuli ex magistratibus, quales erant Caesar et Pompeius, tantam consecuti erant potentiam, ut omnes solerent ad eorum nutum se voluntatemque convertere. Neque tamen refellitur illa sententia, sed comprobatur illis locis, quibus reperitur Caesar iis, quos vellet, legationes, quas iidem vellent quantoque cum honore vellent, detulisse, ut est in orat. de Provv. consul. 17, 41: *„Me in tribus sibi coniunctissimis consularibus esse voluit

mihi legationem, quam vellem, quanto cum honore vellem, detulit". Eodemque capite Cicero, postquam exposuit, quanta constantia ille, quae Caesar sibi esset pollicitus, ornamenta repudiasset, quemque esset sibi idem Caesar iratus, quod ipsum secum ne beneficiis quidem videret posse coniungi, pergit in hunc modum dicere: „*Postea me, ut sibi essem legatus, non solum suasit, verum etiam rogavit*". Et lib. II, epist. ad Att. 18: „*A Caesare valde liberaliter invitor, sibi ut sim legatus*". IV, 15: „*Messius defendebatur a nobis, e legatione revocatus. Nam eum Caesari legarat Appius*". Ibid. IV, 1, ubi hoc de Pompeio curationi frumentariae praeposito scriptum legitur: „*Postridie senatus frequens et omnes consulares nihil Pompeio postulanti negarunt. Ille legatos quindecim quum postularet, me principem nominavit et ad omnia me alterum se fore dixit*". Praeterea in lib. XII, epist. 55 ad Thermum propraetorem Cicero scripsit: *se legationem detulisse Annio, quam multis petentibus denegasset.*

Hisce locis non recte colligi potest, totam illam legatos sine senatusconsulto vel sine auctoritate sibi deligendi causam praesidum in provincias proficiscentium arbitrio esse relictam. Nam intellegendum est, neque Caesarem nec Pompeium, nec Appium neque Ciceronem in legatis deligendis vel legum vel senatus auctoritatem voluisse neglegere. Quod quidem eo minus tempus vel necessitas flagitabat, cum, si de iis, quos adsciscere legatos vellent, retulissent ad senatum, aut illos petissent ab eo, se facile impetraturos esse possent confidere. Nec enim illi viri ignorabant, non debere se, quanticumque vel armis, vel opibus possent, committere, ut, quod non minus esset more institutoque receptum, quam legibus sancitum, id contemnerent vel potius, re non cogente, celeriter tollerent ac delerent. Illi enim ipsi nisi senatum eum esse intellexissent, qui cum ad consuetudinem institutaque maiorum, tum ad firmam quandam stabilemque rei gerendae rationem omnia consilia atque facta dirigeret, profecto faciendum non putassent, ut de legando Vatinio aliisque cum eodem senatu ageretur acerrime. Veruntamen etiamsi pauci fuissent, qui, quod, labante republica, voluntate sua regerent omnia, in legando neque ullius senatusconsulti neque auctoritatis rationem haberent, tamen inde non licet suspicari, si quis a more aliquo institutoque discessisset, legem aut non servandam, aut nullam fuisse.

II.
Legatorum numerus quantus (et qualis) fuerit?

Quamquam illud dubium esse non posse videmus, quin senatus, qui legati daretur praesidibus, decreverit, tamen quantus fuerit eorum variis temporibus numerus, inter eos homines doctos, qui hac de re quid sentirent, dixerunt, non satis convenit. Ex quibus quidem universam rem generatim magis ac breviter attigit et significavit, quam aperte diligenterque explanavit *C. Sigonius* in eo libro, qui est de Antiq. iur. Prov. lib. II, c. 2, pag. 275, ubi scriptum est: „Numerus legatorum, qui minimus, trium, ut opinor, fuit". Sic enim scripsit Livius: „*Decernunt frequentes, ut C. Sulpicius praetor tres ex senatu nominet legatos*". Quin etiam Q. Cicero praetor tres tantum in Asiam secum legatos duxit. Habitam tamen esse rationem praetoris gradus et consularis et provinciae et belli et ipsius denique hominis arbitror a senatu. Siquidem Bruto, et Cassio legatorum numerum auctum scribit Cicero et ipse in Cilicia proconsul secum legatos quatuor habuit". — F. autem *Manutius* (in Comment. in epist. ad Fam. I pag. 69, b.) nil aliud docuit, nisi Caesari decem in Gallia Legiones, totidemque legatos datos esse, quorum numerus decerni solitus esset a senatu, totam vero huius rei rationem ne breviter quidem perstrinxit. — Et *Nieupoortius* in eo libro, qui est de ritibus Romanorr. Berol. 1767, in vestigiis insistit *C. Sigonii*, cum pag. 134 dicit: „Numerus eorum (legatorum) minimum erat ternarius, qui pro dignitate praesidis et magnitudine provinciae saepe augebatur". — Ad haec verba quae addidit *Schwarzius* (in observatt. ad *Nieupoortii* lib. pag. 189), iis nihil profecto perspicuum est, cum id leviter tantum significetur, quod supra I. 1. copiosius explicavit Manutius. Neque magis probatur, quae *F. A. Wolfius*, qui non discrepat a *Reitzio* (cf. eius scholae de antiqq. rom. habitae ed. Lips. 1796 pag. 612.) in scholis de antiqq. rom. ab illo habitis et a *Guerikero* editis 1835 pag. 258. haec fere in modum tradidit: „Legati solebant in singulis legionibus non singuli, sed plures esse, praetoribus, qui erant cum imperio, bini dari, consulibus quaterni". At datos esse binos, novum hoc est et inauditum, neque ullo ullius veteris scriptoris testimonio communitum.

Ex his autem omnibus, quos modo dixi, proxime ad rei veritatem accessisse C. Sigonium, facile est ad intelligendum. Satis vero illud apertum est,

quantum reliqui a recta via deflexerint, quantumque quae disputata sunt ab iis, ipsa inter se repugnent et quam sint magna ex parte futilia.

Sed ne hac in re confundantur omnia, nihil aliud relinquitur, nisi ut quaeratur, quot fuerint legati propraetorum, quot proconsulum? Illis autem (propraetoribus) non binos, sed ternos, ut Q Ciceroni in Asia (Cic epist. ad Q frat. I, 1, 3), C Considio in Africa, legatos dari solitos esse plane constat, neque facile quidquam est hac de re vetere instituto mutatum. Quod mirum non debet videri Nam cum propraetores in pacatiores provincias mitterentur, in quibus non ita turbulenta ac periculorum plena negotia suscipereni, neque magna bella administrarent hoc certe licet intelligi, quare illis non plus ternis, quorum opera et consilio uterentur, legatis opus fuerit, qui numerus ut certus quidam ac legitimus esset, usu et more comparatum esse cognoscitur Sed senatus tamen in eorum, qui dabantur proconsulibus, legatorum numero decernendo aliam plane rationem secutus est. Ex quo cum idem ille minus esset ulla lege adstrictus, quam tempori inserviret, neque enim consularis dignitatis gradum provinciaeque magnitudinem, verum etiam periculosum aliquid, quod ibidem immineret, bellum, et proconsulis ipsius potentiam et opes respiceret nemo non plane videbit, quare maior ille quidem fuerit legatorum consularium numerus, sed neque certus, neque semper idem esse potuerit. Nam tametsi vetus consuetudo ferebat, ut quaterni proconsulibus legati decernerentur, tamen, cum multis magnisque bellis premerentur Romani, non raro accidisse accepimus, ut senatus illis non minus modo atque amplius imperium committeret, sed multo etiam plures legiones legatosque deferret. Quamobrem illud nihil habet admirationis, quod republica ad exitium inclinante, in magna temporum calamitate, Pompeius et Caesar, armis opibusque praepotentes, quidquid postulabant, et a senatu et a variis consulibus impetraverint et plures iis, quam antea cuiquam, legati decreti sint. Ita Pompeio, rei frumentariae praefecto quindecim legatos datos esse, scriptum legitur in Ciceronis epist. ad Att. data lib. IV, ep 1 „*Postridie senatus frequens et omnes consulares nihil Pompeio postulanti negarunt. Ille legatos quindecim cum postularet, me principem nominavit, et ad omnia me alterum se fore dixit*". Idem Pompeius bello piratico, quod per totum mare internum erat dispersum, vel viginti quinque legatis usus est. Cf. Appian. Mithrid. pag. 392 ed Tollius. Et Caesari in Gallia decem dati sunt. Cf. ep. ad Fam. I, 7. „*Itaque perpauces adversantibus,*

omnia — per senatum consecuti sunt. Nam et stipendium Caesari decretum est et decem legati." In orat. de provinc. cons. c. 11: „*Actum est de decem legatis, quos alii omnino non dabant, alii exempla quaerebant, alii tempus differebant, alii sine ullis verborum ornamentis dabant. In ea quoque re sic sum locutus, ut omnes intelligerent, me id, quod reipublicae causa sentirem, facere uberius propter ipsius Caesaris dignitatem*" — Quae cum ita sint, dubitari nequit, quin praetoribus non facile amplius *terni*, proconsulibus minimum *quaterni* et, si temporum ratio postularet, multo plures dati fuerint legati. Quorum numerus quantus esset, senatus reperitur solus plane decrevisse, qui eam haberet potestatem, ut, quidquid ad provincias gubernandas tuendasque opus esset, suo ipsius iudicio ac voluntate praescriberet.

III.
Legatorum quot et quae genera fuerint?

Posteaquam paulo uberius explicatum *est*, qui ordo legatos decernendi ius potestatemque habuerit, qui et quantus eorum fuerit numerus, hoc loco non alienum videtur, quae et quot eorundem genera fuerint, exponere. Haec autem duo omnino genera fuisse, hisce potissimum locis, in quibus totius rei rationem in esse video, plane significari apertum est. Cf. Varro de L. Lat. lib. V, c. 16. pag. 90 (ed. Spengel), ubi haec verba leguntur: „*Legati qui lecti publice, quorum opera consilioque uteretur peregre magistratus, quive nuntii senatus et populi essent.*" Et Cicero in orat. in Vatin. c. 15: „*Adeo afflictus senatus — ut non nuntios pacis ac belli, non curatores, non interpretes, non bellici consilii auctores, non ministros muneris provincialis — more maiorum deligere posset.*" Ex utriusque loci natura *C. Sigonius* (de Antiq. Jur. Provinc. lib. II, c. 2, pag. 275) recte collegit, duplex genus legatorum indicari, unum eorum, qui decem aut quinque a senatu et ex senatu senatus voluntatem ad alios deferrent, quique e senatu et ex senatu ad ordinandam provinciam, parta ab imperatore victoria, ita mitterentur, ut ex eorum sententia de hostibus et horum regione, id est, qualis esset gentis victae aut terrae fortuna et conditio, statueretur; alterum eorum, qui essent praesidibus ita additi, ut eos in omni rerum et civilium et bellicarum munere adiuvarent, totosque se ad illorum arbitrium accommodarent.

Sed tamen in priore illo genere explicanda ea omisit *C. Sigonius*, quae omittenda non fuerunt. Nam moris fuit, ut imperatoribus ad bellum aliquod proficiscentibus primo legati, quos vellent, necessarii plerumque a senatu darentur; postea vero, quum prospere quid gestum esset, et pacem hostes peterent, vel constituenda esset provincia, decem insuper legati (alterum tantum) decernerentur. Quod quidem videtur eo loco firmari, qui est in Ciceronis epistola ad Attic. data lib. 13, ep. 6: *„Et filium, qui non potuerat esse legatus, fuisse putarem. Mummium fuisse ad Corinthum* (in decem legatis), *pro certo habeo“* — Ibidem: *„Sed non dubito, quin fratri fuerit legatus, non in decem. Atque hoc etiam accepi, non solitos maiores nostros in decem, qui essent imperatorum necessarii“*. Et ibidem paucis interpositis: *„Illum fratri in primis eius legatis fuisse“*.

Fuit igitur Spur. Mummius in primis fratris legatis, in decem non fuit. Ex quo manifesto apparet, in more maiorum id positum non fuisse, ut legati darentur imperatorum *necessarii*, sed in eorundem more usitatoque positum fuisse, ut decem omnino legati, qui non essent *necessarii*, decernerentur. Ita est apud Livium lib. 33, c. 24: *„Decem legati more maiorum, quorum ex consilio T. Quinctius imperator leges pacis Philippo daret, decreti“*. Et c. 31 et 44; lib. 37, 55. Ibid lib. 33, c. 31: *„Omnibus Graeciae civitatibus hanc pacem approbantibus soli Aetoli id decretum decem legatorum clam mussantes carpebant“*. Parvo intervallo: *„Dubitabatur de Corintho et de Chalcide et de Demetriade, quia in senatusconsulto, quo missi decem legati ab urbe erant, ceterae Graeciae atque Asiae haud dubie liberabantur. De his tribus urbibus legati, quod tempora reipublicae postulassent, id e republica fideque sua facere statuere iussi erant“*. Ibid: *„Ab Elatia — cum decem legatis inde Corinthum transiit. Ibi consilia decem legatorum tractabantur“*. C. 44: *„Omnes curae post adventum utique decem legatorum in Antiochum regem conversae“*. Lib. 37, c. 55: *„Auditae deinde et aliae legationes ex Asia sunt. Quibus omnibus datum est responsum, decem legatos more maiorum senatum missurum ad res Asiae disceptandas componendasque. Decem legatos hos decreverunt“*. Cic. orat. in Verr. lib. II, c. 13: *„Ut de eo praetor iudices ex P. Rupilii decreto, quod is de decem legatorum sententia statuit, — sortiatur“*.

His decem legatis, qui ad alias civitates mittebantur interpretes et administri negotiorum, publice mandabatur, ut populi alicuius vel regionis res cognoscerent et de cognitis ad senatum referrent, ut disceptaretur, quae pacis conditiones

darentur; quae civitas in provinciae formam redigeretur, quibus legibus uteretur, quae stipendiaria, quae vectigalis esset, quae libera, quae immunis. De summa rerum, legatis auctoribus, senatus constituebat.

Veruntamen hi ipsi legati quantum ab iis, qui comites in omni munere provinciali subsidio erant praesidibus, differant, vix attinet hic commemorare. Sed qui ex altero illo genere erant legati, quas in provinciis regendis partes sustinuerint, antequam quaeramus, hoc loco non incommodum arbitror, unde et quales fuerint delecti et quam cum iis, qui provinciis praeerant, rationem habuerint ac necessitudinem, diligentius explicare.

Quoniam praecipuas in gubernandis provinciis imperioque obtinendis partes agebant legati, perspici facile potest, qui factum sit, ut senatus eos legaret, qui et in iure dicendo et in administrandis rebus cum bellicis, tum civilibus magnum et usum, prudentiam, operam, fidem probaverant. Quocirca hoc praecipue more receptum esse video, ut ii asciscerentur, qui magna ex parte aut singulari modo generis nobilitate, ordinis splendore, dignitatis gradu essent praeclari, sed etiam magno rei publicae gerendae usu et consilio praestantes, ad quos constat vel virtutis, vel ingenii, vel literarum delatas esse primas. Quare mirum videri non debet, eiusmodi homines aut nominatos a senatu, aut eius auctoritate a praesidibus esse delectos, qui vel summis in republica honoribus usi essent, ut viri consulares, praetorii, senatorii, vel singulari patriae amore insignes, vel eximia rerum gestarum gloria essent ornati. De multis autem eorum, qui huc possunt referri, satis sit hosce paucos nominasse. Ita P. Scipio Africanus L. Scipioni fratri in Graecia et Asia, C. Laelius illi P. Scipioni in Africa, C. Marius Q. Metello in Numidia, M. Varro Cn. Pompeio in Hispania, Q. Ligarius Considio in Africa, L. Ael. Tubero, A. Allienus, Gratidius Q. Ciceroni in Asia, Q. Cicero M. Ciceroni in Cilicia, T. Labienus et C. Curio, ille Caesari in Gallia, hic in Africa dati erant legati. Et vix opus videtur dicere, M. Ciceronem et T. Pomponium Atticum, illum a C. Caesare, hunc a Q. Cicerone ad legationes suscipiendas frustra esse invitatos. Sed ut perspiciamus, illi viri quantum vel magna erga suos pietate, vel patriae caritate duci potuerint, quantaque fuerit, salva iam ac florente, nondum misera et afflicta republica, eorum in senatu auctoritas, placet hosce veterum scriptorum locos afferri. Cf. Liv. lib. 37, c. 1: *„Ambo* (L. Scipio et C. Laelius consules) *Graeciam cupiebant. Multum C. Laelius in*

senatu poterat. In quum senatus aut sortiri aut comparare inter se provincias consules iussisset, elegantius facturos dixit, si iudicio patrum, quam si sorti eam rem permisissent. — Quum res — relata expectatione certaminis senatum erexisset, P. Scipio Africanus dixit, si L. Scipioni fratri suo provinciam Graeciam decrevissent, se legatum iturum. Haec vox magno assensu audita sustulit certamen" — Cum hoc loco conferatur ille, qui est in Ciceronis oratione Philipp. XI, c. 7, 17: „*Bello Antiochi magno et gravi, cum L. Scipioni — obvenisset Asia, parumque in eo putaretur esse animi, parum roboris, senatusque ad collegam eius, C. Laelium, — negotium deferret. surrexit Africanus, illam ignominiam a familia deprecatus est dixitque et in fratre suo summam virtutem esse, summumque consilium, neque se ei* (Lucio fratri) *legatum, id aetate iisque rebus gestis, defuturum. Quod cum ab eo esset dictum, nihil est de Scipionis provincia commutatum*" De C. Laelio sapiente Scipionis Africani legato conf. Cicero de Republ. lib. II, c. 40, Appian. Punice. c. 126, pag. 483: „Αὐτὸς (Σκιπίων) — ἠπείγετο διὰ τῆς λίμνης, καὶ Γάϊον Λαίλιον κατὰ γῆν περιέπεμπεν". Consularis fuit Man. Aquilius, qui commemoratur in orat. de imperio Pompeii, ubi c. 5 ait: „*Vos eum regem inultum esse patiemini, qui legatum populi Rom. consularem — necavit?* Item F. Sulpitius et P. Villius viri consulares legati in Macedonia fuerunt. Cf. Liv. 32, c. 28. Atque egregia laus tribuitur L. Tuberoni in epist. dat. ad Q. fratrem lib. I, 1, 3: „*Quamquam legatos habes eos, qui ipsi per se habituri sint rationem dignitatis suae, de quibus honore et dignitate et aetate praestat Tubero, quem ego arbitror, praesertim cum scribat historiam, multos ex suis annalibus posse deligere, quos velit et possit imitari*" De Tuberone praeterea conferatur Ciceronis orat. pro Ligario habita c. 4, 10, ubi is dicitur *homo cum ingenio, tum etiam doctrina excellens*. Ibid. c. 7, 21. De Q. autem Ligario legato conferatur Scholiasta Gronovianus ad Ligarianam pag. 414. De M. Varrone, Pompeii legato cf. C. Caesar de B. Civ. I, c. 38, II, 17, 18, 20. In eius autem nomine celebrando copiosus est multis in locis Cicero, in primis in Brut. c. 56, 205, Phil. II, 40, 103, 41, 105, Acad. I, 2, 8, 1, 3, 9. — Labienus quemadmodum legati partes egerit, qualis eius fuerit rei militaris usus et scientia, satis cognitum est ex Caesaris libris, qui sunt de B. Gallico. Cf. potissimum lib. I, c. 21, VIII, 52.

Legati autem cuiuscunque generis erant, sive provinciales, sive ii, qui

senatus populique Rom. voluntatem deferebant ad alios, cum secum afferrent faciem senatus, auctoritatem reipublicae, quam honorificum nomen, quantamque dignitatem habuerint, ex eo apparet, quod eorum causa multa bella suscepta, multae urbes deletae sunt. De quo ita in orat. de imper. Pomp. c. 5. „*Legatis quod erant appellati superbius, Corinthum patres vestri, totius Graeciae lumen, exstinctum esse voluerunt*“ — Ac bella quidem a Romanis ob legatos solita esse aliis civitatibus indici atque inferri, cognosci potest ex Actione in Verrem secunda lib. 1, c. 31: „*Video et ex iis, quae legi et audivi, intelligo, in qua civitate non modo legatus populi Romani circumsessus, non modo igni, ferro, manu, copiis oppugnatus, sed aliqua ex parte violatus sit, nisi publice satisfactum sit, ei civitati bellum indici atque inferri solere*“. (Cf. ad hunc loc. Asconius Ped. et Manutius.) Ibid. c. 33: „*Etenim nomen legati eiusmodi esse debet, quod non modo inter sociorum iura, sed etiam inter hostium tela incolume versetur*“. Orat. de Harusp. respons. c. 16: „*Sic enim sentio, ius legatorum cum hominum praesidio munitum sit, tum etiam divino iure esse vallatum*“. Cf. Pompon. lib. 17. D. de legationibus. Quae cum ita sint, non est, cur miremur, sicut tribunorum plebis, ita legatorum corpora sacrosancta fuisse. Cf. orat. in Pison. c. 35; pro Coel. c. 21. — Nec vero dubitandum est, quin tantam illam dignitatem omnes, quicunque essent, legati habuerint, sive multi ad exteras nationes mitterentur, sive libere peregrinarentur, sive ii, qui summo cum imperio essent, adiungerentur. Sed si nihilominus et Cicero et Atticus non dubitarunt delatas sibi legationes repudiare, facile est ad intelligendum, quam idem aliis, atque iis, quae ab ipsis offerantur, causis fuerint adducti, ut, quod erat delatum, non acciperent. Cf. Cic. l. 1. et Corn. Nep. in Attic. c. 6.

IV.

In publicis muneribus obeundis quam cum praesidibus et quaestoribus rationem ac necessitudinem habuerint?

Legati cum magnum in provinciis gubernandis locum tenuerint, permultum interest quaerere, quae fuerit iis cum praesidibus mutua officii ratio atque coniunctio? Quoniam illi magnam ab iisdem potestatem accipiebant, et muneris erant provincialis ministri, non sua voluntate ac libero, sed ad eorum arbitrium ac

praescriptum egisse omnia reperiuntur. Quod ille loco confirmatur, quo Caesar in lib. II, c. 17, de B. Civil. haec Varronis verba affert: „*Praeoccupatum sese* (Varronem) *legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem tamen nihilo minorem cum Caesare intercedere, neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret*“. Ibidem III, c. 51: „*Cuius* (Sullae legati) *consilium reprehendendum non videtur: aliae enim sunt legati partes, aliae imperatoris; alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla a Caesare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque proelio decertare voluit, — ne imperatorias sibi partes sumsisse videretur*“. — Ex quo loco hoc efficitur, imperatoris (sive praesidis) esse, de summa rerum iudicare et consilium suum cum aliis communicare, legati autem, illius arbitrio voluntatique ita obtemperare, ut, quae ab eo mandata sint, accipiat et conficiat, neque longius progrediatur, quam praescriptum sit. Quum etiam senatus legatos cum populi Romani maiestatem in provinciis tueri, tum praecipue eorum, qui omne haberent imperium, existimationi consulere dignitatique inservire volebat. (cf. epist. ad Q. fratrem I, 1, 3). Quamobrem hoc praesidum arbitrio relictum esse video, ut legatis, qui omnia ad alterum consilium voluntatemque conferre deberent, quamdiu vellent, uterentur, eosdemque, si suae aut ipsorum (praesidum) dignitati deessent, possent dimittere. Eo patet pertinere illum locum, quo graviter vituperatur Verres, quod Abronium, perditum hominem, missum non fecerit, qui locus est in lib. III Actionis in Verrem secundae c. 58, 134: „*Quaestores, legatos, praefectos suos, tribunos multi missos fecerunt et de provincia decedere iusserunt, quod eorum culpa se minus commode audire arbitrarentur, aut quod peccare illos aliqua in re iudicarent*“. Et epist. 30, ad Fam. dat. lib. XII: „*eos* (legatos) *ex senatusconsulto, ni non decedant, cogendos, ut decedant, existimo*“.

At legati tamen, ut in gerendis muneris sui partibus nihil poterant suo arbitratu facere, sed referre omnia ad praesidum iudicium debebant, ita videntur, re exigente, soluti ac liberi suo iure iis usi esse, ut, omissa omni religione societatis, vel sine piaculo, quod quidem quaestoribus facere non licebat, ab iis, qui praeessent provinciis, discederent. Quod apparet comprobari Act. in Verrem secunda lib. II, c. 20, 49: „*Sodales, viri fortes, legati tui, primo anno te reliquerunt: unus legatus, P. Tadius, qui erat reliquus, non ita multum*

tecum fuit, qui te semper una fuisset, tamen summa cura cum tuae, tum multo magis tuae pepercisset". — Neque tantum habebant potestatem provinciarum rectores, ut iis liceret, si quae rursus de legatis querela deferretur, de ea cognoscere, vel in illos animadvertere, vel poena eos afficere. Hac de re in lib. I Accus. in Verrem secundae c. 19, 50 ita dicitur: „*De qua expugnatione* (fani Junonis Samiae) *quum legati ad C. Neronem in Asiam Samo venissent, responsum tulerunt, eiusmodi querimonias, quae ad* **legatum populi Romani** *pertinerent*, **non ad praetorem,** *sed* **Romam deferri** *oportere*". — Ex quo loco non immerito suspicatur Garatonius (Notae ad Cic. oratt. Pars. I Havniae 1825), legatos, id quod ex sententia totius capitis quarti colligi possit, repetundarum esse accusatos, nec unquam ullam praetoris in eos animadversionem fuisse. Sed satis magno in errore idem ille versatur, cum a Nerone adimi lictores Verri potuisse non arbitratur, et ad probandam hanc opinionem illum locum, qui est in Cic. epistoll. ad Fam. XII, ep. 30, testem laudandum putat. Ibidem enim haec leguntur: „*De Venuleio, Latino, Horatio (legatis C. Calvisii, per quos Africam absens obtinebat, quibus Cornificius lictores ademerat) valde laudo. Illud non nimium probo, quod scribis, quo illi aequiore animo ferrent, te tuis etiam legatis lictores ademisse. Honore enim digni cum ignominia dignis non erant comparandi: iisque ex senatusconsulto, si non decedunt, cogendos, si decedant, existimo*". — At vero ex priore huius loci parte prorsus intelligitur, praetori licuisse lictores legatis adimere. Et Cicero etiam valde laudat Cornificium, quod illud fecerit, sed eam causam improbat, qua is adductus lictores suis ademerit.

Hanc solam totius rei summam esse iudico: legatos in gerendo munere provinciali, ut supra demonstratum est, omnia debuisse ex praetorum consilio voluntateque facere ut, si quid vita ut moribus ita offendissent, ut nefaria iis fraus crimini daretur, ab illis dimitti, neque adeo lictores potuisse, ignominia, vel alium poena affici ab iisdem non potuisse. Neque mirum. Nam prudentissime erat legibus ita institutum, ut, qui generis et ordinis amplitudine nobilitati, publicae dignitatis auctores essent, quique praetoribus, quibuscum officii necessitudine erant coniuncti, opera et consilio adessent, iidem maximarum rerum controversias senatorum, qui privatarum offensionum rationem non ducerent, arbitrio atque iudicio disceptandas relinquerent. Quare omnino cautum erat, ne utrique neque praesides neque legati contentiones reipublicae periculosas susciperent.

Jam vero legati, cum tanta illa auctoritate florerent, tamen iure putantur non proximum a praesidibus locum tenuisse, sed honoris gradu inferiores fuisse quaestoribus, qui minores tantum in republica magistratus gesserant, neque antea fuerant tot tantisque, quantis legati, honorum insignibus ornati. In autem in provinciis ordo servabatur, ut quaestor legato, legatus praefecto, praefectus tribuno militum honore praecederet. Quod videtur his verbis posse probari, quae sunt in l. sup. l in Verrem lib III, c. 58, 134. *„Quaestores, legatos, praefectos, tribunos suos multi missos fecerunt et de provincia decedere iusserunt, quod illorum culpa se minus commode audire arbitrarentur“*. (Cf. ad hunc loc. Manut. in Comment. pag 226, a). Ibidem lib. V, c. 32, 83. *„Quid primum — querar? Siculone homini legati, quaestoris, praetoris denique potestatem, honorem, auctoritatem dari? — Si te impediebat ista — occupatio, ubi quaestores? ubi legati? — ubi tot tantaque ornamenta magistratibus et legatis a senatu populoque Romano permissa et data?“* (Cf. ad hunc l. Zumptius) Ibidem c. 32. *„Tu, quae cum esset a quaestore et legato capta praedonum, archipiratam — removisti“.* — Intelligi vix potest, quid sit, quod *Manutius* (in Comment. ad Cic Orat. pag 381, b) haec scribere potuerit „Huius loci testimonio legatum potius, quam quaestorem, praeesse classi debuisse cognoscitur“ At ne ullum quidem verbum ibi invenitur, quo illud, quod docet Manutius, leviter modo significetur. — Illum tamen ordinem, quo vel contumeliae loco duceretur, si legatus quaestori praeponeretur, quam diligenter tenuerint Romani, licet ex hoc loco iudicari, qui est in orat. pro Ligario c. 1, 2: *„Q. Ligarius, cum esset nulla belli suspicio, legatus in Africam cum C. Considio profectus est: qua in legatione et civibus et sociis ita se probavit, ut decedens Considius provincia satisfacere hominibus non posset, si quemquam alium provinciae praefecisset. Itaque Ligarius — provinciam accepit invitus“* — Cum igitur non ignominium non soleret quaestori legatus anteferri, ne proinde videri posset Ligarius legatus ambitiose Africam provinciam impetrasse, quaestore relecto, Cicero huic suspicioni prudenter occurrit, cum ait Ligarium integritate et innocentia ita sibi provincialium amorem conciliasse, ut decedens de provincia Considius satisfacere hominibus non posset, si quemquam alium provinciae praefecisset. — Praeterea Cicero Thermo, Asiae praetori, suadet, ut decedens C. Antonium quaestorem potius, quam legatum, provinciae praeficiat, quod cognoscitur ex epist. ad Fam II, 18: *„Sed tuis magis magisque quotidie — placet tibi meum*

consilium, quod — *ostendi, graves te suscepturum inimicitias, si adolescens potens et nobilis* (quaestor) *a te ignominia affectus esset. Et hercle est ignominia. Habes enim neminem honoris gradu superiorem. Ille autem, ut omittam nobilitatem, hoc ipso vicit viros optimos, hominesque innocentissimos, legatos tuos, quod et quaestor est, et quaestor tuus*".

Horum aliorumque locorum testimonio quamquam legatos a quaestoribus honoris gradu superatos esse comprobatur, tamen nemo ex iis, qui in pervestigandis populi Rom. rebus versantur, explicavit, quare legati, qui fuissent post gestos magistratus minores rerum usu ac prudentia superiores, quaestoribus, qui omnino minore atque magistratu functi, dignitatis gradu fuissent inferiores. Cuius tamen rei non ita difficilis videtur explicatio. Notum est enim, quaestores delatum a senatu populoque ac longe a praetoria separatam, qua ne magis suo iudicio uti licebat, potestatem habuisse. Quo etiam non minus explorantum est, eosdem in agendis officii sui partibus sicut magistratus ordinarii, ita civitatis personam gerere eiusdemque decus ac dignitatem pro honoris gradu sustinere debuisse, et apud praetorem filii locum obtinuisse. Cuius necessitudinis paternae optimi testes citari hi loci possunt, qui reperiuntur apud Ciceronem in divinat. in Caecil. c. 19: „*Sic enim a maioribus nostris accepimus, praetorem quaestori suo parentis loco esse oportere; nullam neque iustiorem, neque graviorem causam necessitudinis posse reperiri, quam coniunctionem sortis, quam provinciae, quam officii, quam publicam muneris societatem*". Atque epist. ad Fam. XIII, 10: „*Satis eum commendatum tibi eum arbitrabar ab ipso more maiorum, qui, ut te non fugit, hanc quaestionis coniunctionem liberorum necessitudini proximam voluit esse*". — Cf. ad Att. VI, 6, post redit. in senat. c. 14. Hanc autem singularis officii coniunctionem, tanquam sanctiore eadem religionis societate, tantum putabant tribuendam esse Romani, ut paternam illam necessitudinem non perpetuam modo esse vellent, sed omnem etiam illius violandae vel etiam diminuendae libidinem nefas esse iudicarent. Quo referendus est ille locus, qui est in Ciceronis divinat. in Caecil. c. 19: „*Itaque neque C. Philoni in C. Servilium nominis deferendi potestas est data, neque M. Aurel. Scauro in L. Flaccum, neque Cn. Pompeio in T. Albucium: quorum nemo propter indignitatem repudiatus est, sed ne libido violandae necessitudinis auctoritate iudicum comprobaretur*". — Quocirca tantum abfuit, ut quaestio ulla exoriretur, qui praetorem, quocum antea fuisset publicae muneris societate

coniunctus, accusaret, ut eum postea, ubicunque et quibuscunque posset modis, defenderet. Cf Asconius Ped. in Milon. pag. 36, Cic. de Orat. II, 47 et 50, Caes de B Gall. VIII, c 50. — In paterna autem illa coniunctione senatus populusque Romanus hoc potissimum spectabat, ut summo loco orti adolescentes, qui provinciales magistratus capesserent, cum multarum rerum usum ac scientiam consequerentur, ut postea, altiores honoris gradus adepti, possent in rerum et civilium et bellicarum varietate perite versari Unde cum ille senatus maxime in rei publicae salutem commoda redundatura esse confideret, neque quidquam omitteret, quo tanquam incitamento aliquo quaestorum animi incenderentur certe non est, quod miremur, quare iidem illi maiorem in provinciis, quam legati, honoris gradum tenuerint.

Sed etiamsi illa, cum res ipsa loquatur, verissima putanda sunt, tamen hoc mihi non minus verum videtur esse, praesides illo legatis, qui iam antea gessissent magistratus maiores, vel provinciis praefuissent, debuisse plus, quam quaestoribus ipsis, tribuere. Cuius rationis argumentum videtur peti posse ex epist 15 lib. II, ad Caelium data, in qua Cicero eas causas affert, propter quas Caelium Caldum quaestorem, non illum, qui superiore honore usus fuerit, ut Quintum fratrem, provinciae praefecerit. Illud autem in primis urget et addit, se a Quinto fratre, legato suo, ut se absente provinciae praeesset, impetrare non potuisse et, si eundem reliquisset, habuisse, cur omnia timeret; se nobilem adolescentem Caelium quaestorem non tam allicere voluisse, quam alienare noluisse

Veruntamen cum legati fiduciariam tantam operam obtinerent, atque agere omnia ad praescriptum deberent, incertum illud quidem atque obscurum esse nequit, quare, quamvis magna fuerit in iis auctoritas, quamvis magna de eorum rebus gestis opinio, tamen nunquam potuerint neque supplicationis, neque triumphi honorem adipisci. Eam enim ipsum constat, non ad eos, qui essent cum imperio militari lege curiata dato provinciis praefecti, non potuisse deferri. Quae res eo minus potest ullam iustam reprehensionem habere, quod, qui sua sponte ac libero ad summam rerum consulere, quique legatorum animo cum dicta, tum etiam facta praestare debuerint, eosdem conveniat ex rebus gestis, triumphus aliusque ornamentis gloriae fructum percipere. Quare iure potest dubitari, num quis hoc scriptum acceperit, ullum unquam legatum, etiamsi pro Consule, vel pro Praetore in provincia relictus res gessisset praeclarissimas, tamen iustum aliquem triumphum egisse

V.

Legati num imperium in provinciis, lictores et secures habuerint, nec ne?

Quanquam illa, quae ego dixi, honoris ac gloriae ornamenta legatos consequi non potuisse, nemo non intelligit, tamen, num iidem potestatis dignitatisque insignibus, velut imperio, lictoribus securibusque, usi fuerint, eo magis videtur esse quaerendum, quo maior est inter viros doctos hac de re opinionum discrepantia. Qui quidem ita in contrarias partes discedunt, ut quod alteri affirmant, negent alteri, neque res confecta et expedita, sed magis impedita et contorta esse appareat. Quae quid illi in medium protulerint, videamus diligentius.

Ita *C. Sigonius* (de Antiq. Jure provv. lib. II, c. 2, pag. 276) haec tradit: „Quoniam autem praesides cum legatis potestatis atque imperii partem communicabant, hinc factum est, ut et ipsi legati lictoribus et fascibus uterentur“. — At primum cum non semper, sed, necessitate flagitante, praesides cum legatis imperii partem communicarent, haec verba „cum iis necesse videbatur“ male abesse apertum est; deinde in eo loco, qui tanquam gravissimus testis citatur a Sigonio, ut in Action. in Verrem secunda lib. I, c. 22, 60, verba „*cum imperio et securibus*“ a recentissimis Verrinarum editoribus non minus optimorum codd. mss. auctoritate, quam re ipsa postulante, iure omissa sunt. *Manutius* vero, qui (in Comment. ad Cic. orat. pag. 160, b) illa verba omissa revocavit, vix potuit idoneos testes afferre, a se enim ipso dissidet, cum ibidem hanc dicit „imperium igitur et legatus habebat et lictoribus utebatur, id et ex lib. XII, Fam. epist. 30 ad Cornificium cognoscitur“. — Eodem autem libro (pag. 723, b) ad orat. pro Sestio habitam c. 60 haec profitetur: „Quaestores et legati imperium in provinciis non habebant, ideo eos separatim Cicero nominat“. — Haicce etiam, quam Manutius, studio contendit *Abramius*, ut in interpretandis Ciceronis verbis, quae sunt in orat. de provv. consul. c. 3: „*Macedoniam — exigua manu sine imperio per legatos nomine ipso populi Romani tuebamur*“, legatos cum potestate quidem, sed sine imperio fuisse demonstret. Lictoribus tamen interdum honoris causa iis uti permissum fuisse, imperium iis non fuisse, quod propterea auspicia non habuissent, unde post insignem aliquam victoriam ab exercitu non essent salutati imperatores“. Similia fere iisdem tradit *Graevius*, qui legatos unquam habuisse

imperium et proconsules hoc dare iis potuisse negat, iurisdictionem deinde potuisse legatis mandare, et fasces etiam ac secures consequenti. Atque idem adulterina illa scriptura, quae invenitur in lib. I, c. 22 Verrinarum, inductus pergit dicere, valde improprie vocem „imperii" poni pro potestate quadam extraordinaria, quam imperator legato dedisset, ut tanta eius esset ibi, quo mitteretur, auctoritas, quanta imperatoria, qui ipse venisset" — Et Abramius et Graevius quam parum dilucide vera a falsis, sive quid interesset inter imperium militare, cuius auspicia datum, et inter civile, in quo esset et iurisdictio et aliarum rerum civilium administratio, distinxerint, perspicuum est ac manifestum. Quis enim non ignorat, legatos imperium militare, sive summam rei bellicae potestatem, a senatu et lege curiata delatam, quod auspicia non haberent, neque habere nec rem suis auspiciis gerere potuisse? Quibus quid datum, quid non datum sit, quid facere licuerit, quid non licuerit, infra videbimus. — Ad illum autem Verrinarum locum *Garatonius* (Not. in Cic. oratt. Pars I, pag. 178 sqq.) legatos cum imperio fuisse et lictoribus uti solitos esse, acrius et copiosius, quam probabilius et verius, quod infra docebimus, defendit. Quae ibidem *Garatonius*, Wielingii auctoritatem secutus, conatur probare, eorum errorem coarguit *Madvigius* (in Disputat. critic. de Asconii in Cicer. oratt. commentar. Havniae 1828, pag. 101), qui recte docet, illa verba „*cum imperio*" quantum a loci ratione abhorreant. Nec vero minus Garatonii ratio improbatur a *Zumptio*, qui ad illum Verrinarum locum negat, Garatonium aliud quidquam efficere potuisse, nisi legatos saepe inveniri apud scriptores cum lictoribus et potestate aliqua propria, tanquam legatos populi Romani, imperium tamen et *secures* legatis tributas, non facile posse probari. Tum etiam idem, quod *Madvigius*, iudicavit *Zumptius*, illa verba „*cum imperio*" et „*securibus*" e lib. IV, c. 4, ubi de praetore recte dicta essent, huc a librario aliquo esse translata. Contra *Nieupoortius* (lib. sup. all. pag. 134) et *Schwarzius* (in observatt. ad Nieupoortii compend. antiqq. Rom. pag. 169) mediam quandam viam sequuntur, cum ille ita tradit: „lictoribus quoque et fascibus legati, aliquando certe, utebantur", hic autem: „lictoribus tamen honoris causa interdum iis (legatis) uti permittebatur". — Verba illa „*aliquando certe*" et „*honoris causa interdum*" a re ipsa aliena esse non obscurum est, nam neque „*aliquando*" neque „*interdum*", sed, quum praesidibus necesse videbatur, lictoribus et fascibus uti legatis concedebatur.

In illa causa *C. Sigonius*, etsi acutius vidit, quam reliqui, quos ego

nominavi, et a vero proxime abest, tamen ea, quae hac de re tradidit, non satis explorate, ut supra significavi, percepta et cognita habet. Illi autem ipsi ad unum omnes ea, ad quae revolvuntur omnia, parum diligenter observarunt legatis, qui fiduciariam tantam operam obtinuerent et agere omnia ad praescriptum deberent, hocusse, si quid vellent praesides vel mandarent, exsequi et, si quid ipsis concederetur vel potestatis, vel honoris, vel dignitatis, id habere ac tueri. Sed cum, quidquid in provincia aut obtineretur, aut perficeretur, praesidum arbitrio et iudicio esset relictum, hinc factum esse patet, ut ii ipsi, si res videretur postulare, cum legatis possent imperii, qualecunque id esset, vel militaris partem communicare. Neque id iniuria. Nam quid potest esse ad rem ipsam convenientius, quam praesides vel imperatores, qui omnem rei culpam sustinere atque omnes belli casus, imo vero si quid ageretur, praestare deberent, in summo rerum discrimine, vel ubicunque commodum videretur, tantum, quantum vellent, de imperio militari ad legatos transferendi ius potestatemque habuisse? Quod nisi ita fuisset, quid futurum fuit? Numne, ut hoc utar, Labienus contra Aeduos et Bellovacos (Caes. de B. Gall. VII, 56 sqq.) rem tam egregie gerere, et cum copiis suis omnibus incolumis ad Caesarem pervenire potuit, nisi imperii militaris partem, qua praeclaram illam victoriam libere agendo consequeretur, a Caesare mandatam habuisset? At etiamsi illud non potest in dubium vocari, quin praesides, re cogente, legatos imperii militaris socios sibi adiunxerint, vel potuerint arbitratu suo sibi adiungere, tamen pro vero constat, iustum istud imperium, quod lege curiata daretur praefectis provinciarum, tanquam munus quoddam a senatu ad legatos nunquam fuisse dilatum. Quod tamen senatus pati eo minus poterat, quod legati essent cum imperatoribus, quorum erant adiutores, sive dignitate sive auctoritate exaequati.

Nec vero minore iure existimandum est, proconsules vel propraetores potuisse aliquam imperii civilis, quod vocatur, partem legatis impertire. Hoc autem ut fieret, ut necessitas et rei ratio videbatur postulare, cum senatus populusque romanus provinciale iuris dicendi reique bene administrandae munus in legatorum opera, cura, fide, consilio positum esse putaret. Quocirca quid potest esse apertius, quam magistratus maiores, qui maximis iisdemque bellicosissimis provinciis praeessent, tot tantisque negotiis impeditos fuisse, ut expedire ea non possent, nisi potestatis suae ipsorum potestatis partem legatis concedere,

qua tidem ex suo iudicio liberi ac soluti uterentur ad gravissimas res conficiendas? Qui enim fieri potuit, ut in amplissimis provinciis tot conventus agerentur, tot tamque turbulenta et operosa et invidiosa negotia transigerentur, nisi licuisset praesidibus, re postulante, imperii civilis partem ad legatos deferre? Eo spectare videtur ea, quae Cicero in Verrem lib 1, 17, 44. extr hunc in modum dicit „*Ne sit hoc crimen in Verrem, fecerunt alii, cum ille non daret, animadvertit*“ ubi tota ratio, qua Verres in animadvertendo usus sit, exponitur. Et ibidem c. 20. „*Quae cum sociorum atque amicorum urbes adiuit legationis iure et nomine, si in eas vi cum exercitu imperioque invasisses*“? — De discrimine autem vocum „*potestatis, imperii, in imperio, cum imperio et potestate esse*“ conferantur ea, quae a me disputata sunt in „Quaest. de Proconsulibus et Propraetoribus etc pag 35 et sqq Hanov 1831“.

Iis mihi quidem videor satis probasse, qui provinciis praeessent, eos potuisse imperii sui vel militaris vel civilis sive togati aliquam certe partem legatis mandare. Sed non recte inde colligitur, omnes legatos nunquam nisi cum imperio fuisse, sive sine imperio esse non potuisse Cui quidem opinioni *Garatonius* (l sup all pag 179 sqq) ut fidem faceret, tentat omnia, quamquam iis, quae disputantur ab eo, non probantur, quae probanda sunt. Hinc accedit, quod, ut rem suam loci obscuri testimonio confirmet, illa verba „*cum imperio*“ in Verrin. lib 1, c. 22 extr post „*legationis nomine*“ ab aliquot librariis et editoribus illata defendit neque cogitat, scripturam illam, id quod supra demonstravi, neque optimorum codicum mss. auctoritate, neque loci ratione posse comprobari Nec vero quidquam interest, imperium legatis ab imperatore commissum utrum militare, an civile fuerit, sed hoc quaeritur, utrum illud ut legitimum fuerit a senatu vel a populo Romano datum, an a praesidibus ex re vel pro tempore et concessum et ademtum?

Quae hoc loco de imperio legatorum diximus, eadem possunt in lictores et fasces, quibus illi usi sunt, traduci Primum illud quidem, quod nonnulli viri docti conati sunt facere, in dubitationem adduci non potest, quin illi unquam legati illa potestatis dignitatisque insignia habuerint. Namque a Livio (lib 29, c. 9) de Plemino, P Scipionis imperatoris legato hoc scriptum accepimus „*Sine respectu non dignitatis modo, sed etiam humanitatis, in legatum impetum, lictoribus primum indignum in modum mulctatis, faciunt*“ Et Cicero in Verrin. I,

c. 26, 67, de Verre, Dolabellae legato, qui erat Lampsaci nefarium scelus facturus, hoc dixit: *„Hic lictor istius (Verris) Cornelius, qui cum eius servis erat a Rubrio quasi in praesidio ad auferendam mulierem collocatus, occiditur“*. Cicero in epist. ad Cornificium data, quam supra iam commemoravi, lib. XII, ep. 30, de Calvisii legatis, per quos Cornificius Africam absens obtinebat, haec scripsit: *„De Venuleio, Latino, Horatio* (Calvisii legatis) *valde laudo* (quod iis lictores ademit). *Illud enim non nimium probo, quod scribis, quo illi animo aequiore ferrent, te tuis etiam legatis lictores ademisse“*. Conf. praeterea Spartianum in Severo c. 2, qui, legatione proconsulis Africae accepta, fasces habebat itaque utebatur.

Haec testimoniis perspici potest, legatis non datos esse solum lictores et fasces, verum etiam, si illi honore digni non essent, ademtos esse vel adimi potuisse. Nihil autem probabilius esse iudico, quam praesides, sicut, si res ferret, legatis eripere illa insignia possent, ita tribuendi potestatem habuisse. Et hoc potissimum ideo videtur esse factitatum, ut, qui provinciis essent praefecti, vel iis, qui negotiorum suorum causa legati essent legatione libera, lictores concederent, quod intelligitur ex Ciceronis epist. 21 ad Cornificium data lib. XII, ubi scriptum est: *„In primis, quod ei (C. Anicio) carissimum est, dignitatem eius tibi commendo idque a te peto, quod ipse in provincia facere sum solitus non rogatus, ut omnibus senatoribus lictores darem: quod idem acceperam et cognoveram a summis viris factitatum“*. — Quod hic praesides iis senatoribus, qui habebant liberam legationem, facere solebant, quidni iis in aliis legatis, negotiorum administris, licuisse arbitremur? Sed Romani, sicut lictores cum fascibus ut potestatis insignia necesse ducebant, ut legati eorum, qui ipsorum consiliis occurrerent atque resisterent, conatus comprimere istorum opera possent, sic eadem magis etiam in proconsulibus et propraetoribus dignitatis ornamenta esse volebant. Aperte hoc docuit Cicero in epist. ad Quint. fratrem dat., lib. I, 1, 10, his verbis: *„Sit lictor non suae, sed tuae lenitatis apparitor, maioraque praeferant fasces illi ac secures* d i g n i t a t i s *insignia, quam* p o t e s t a t i s“. — Quod ibi de propraetoris fascibus et securibus dicitur, id putandum est in legatorum fasces sive insignia convenire, quae cum ad eorum potestatem sive ad imperium civile, tum praecipue ad publicam, quam legati sustinebant, dignitatem augendam referenda esse videbantur.

Sed cum ex iis, quae ego supra explicavi, aperta causa sit, quare imperium vel militare, vel civile existimandum sit a praesidibus, re exigente, legatis esse mandatum, hoc certe dubium esse non potest, quin lictores iisdem (legatis) fasces ac secures praetulerint. Quicunque enim erant cum imperio, ii potestatis dignitatisque insignia habebant, et contra quicunque lictoribus utebantur, aliquam certe imperii vel militaris, vel civilis partem habebant, si modo eos, qui erant in legatione libera, exceperis. Itaque ego plane dubito, num praeter eos, qui liberam aliquam legationem haberent, ullus unquam legatus inventus sit, qui lictores habuerit, imperii partem non habuerit? Nec vero infirmatur haec sententia et convellitur iis verbis, quae leguntur in orat. pro Ligario habita c. 7, 22 „*Varus imperium se habere dicebat, fasces certe habebat*". Nam Varus, quoniam imperium militare sibi sumserat et arrogaverat, verum sive lege datum imperium habere non poterat, quamquam fasces, imperii insignia, habebat.

VI.
Legatorum munera qualia fuerint?

Quae iam de variis legatorum generibus, de ea ratione et coniunctione, quae ea in munere provinciali erat cum proconsulibus et propraetoribus, de dignitatis gradu, de imperio, de lictoribus et fascibus disputavi, ex iis quidem videtur posse iudicari, quot et qualia fuerint eorum, quae illi (legati) sustinerent, munerum genera. Quae etsi uno loco, qui supra iam a me allatus est ex oratione in Vatin. c. 15, breviter significantur, tamen necessarium esse arbitror, singulas huius rei partes, priusquam eas exponam planius, ad genera sua revocare. Haec autem tria esse constat, ad quae possunt singula munera referri: unum rei bellicae gerendae, alterum iuris dicundi, tertium aliarum rerum civilium obeundarum. Ea rursus distribuendi ratio non dubium est, quin ad duo illa provinciarum genera accommodanda sit. Nam nemo fere ignorat, in provinciis consularibus maiorem rei militaris, in praetoriis maiorem iurisdictionis aliarumque rerum civilium habitam esse rationem, in illis legatos proconsulibus vicariam potissimum in bello gerendo, in his propraetoribus in iure dicundo aliisque rebus administrandis operam navasse.

Jam in provinciis consularibus, in quibus maior rei bellicae ratio ducebatur, legati erant, ut est in illo loco Ciceronis (in Vat. c. 15.), bellici consilii auctores, cum pro dignitatis suae gradu in bellico consilio primi ab imperatore vel a proconsule rogarentur sententiam essentque alii suasores, quid in dicenda sententia sequerentur. Etenim legatos ideo missos fuisse a senatu, ut ab imperatore in consilium adhiberentur, perspici potest iis verbis Varronis, quae supra memorata sunt, de L. Lat. V, 16 (ed. Spengel.) *„Legati lecti publice, horum opera consilioque uterentur peregre magistratus“*. Quamobrem a Polybio „πρεσβευτὰς καὶ συμβούλους“ *„legati et consiliarii“*, a Dione Cassio „ὑπομνηστὰς, ὑπάρχους“, in primis „παρέδρους“ *„assessores“* ad munus eorum explicandum nominantur. Cf. Dio. Cass. LIII, c. 14: „καὶ οἱ παρεδρεύοντες τοῖς τὰ κύρια τῆς ἀρχῆς ἔχουσι — πρεσβευτάς γε ἄλλως πρεσβευτὰς καὶ τοὺς Ἑλληνίζοντες ὀνομάζουσι“. *Abrammus* a Spartanis tum institutus esse illos quidem consiliarios existimat, quos a regibus additos esse aliquot exemplis a Thucydide petitis probare conatur. Verumtamen cum hoc loco non unde ortum sit nomen consiliariorum, sed num legati Romanorum commodi consilio bellico interfuerint, quaeratur, ex multis locis, quibus illud confirmatur, hi pauci potissimum comparandi sunt, ut Sall. Jug. c. 62, 5: *„Ita more maiorum ex consilii decreto per legatos Jugurthae imperat* (Metellus imperator) *argenti pondo ducenta millia, elephantos omnes“*. Quo ex loco intelligitur, hoc more valde utili receptum fuisse, ut in omnibus rebus gravioribus imperatores, priusquam aliquid statuerent, cum iis, qui cum rei militaris usu ac scientia praestarent, tum vero multum auctoritate valerent, consilia inierent, in quibus legatos constat primum ab imperatore locum obtinuisse. Adde ibid. c. 29, 5: *„Igitur rex, uti constituerat, in castra venit, ac pauca praesenti consilio locutus de invidia facti sui — transegit“*. Cf. praeterea ibid. c. 104, 1, Liv. 34, 13, 4, 44, 2, 5, ubi Gronovius multa Livii exempla collecta praebet, Caes. de B. Gall. 3, 24, 8, 5, 28, 2, 6, 7, 6. Lipsius de Milit. rom. II, dialog. octavo, de primipilo centurione locutus hoc demonstravit, ex quo hominum genere esset bellicum illud consilium, in quo honestissimum dignitatis locum tenerent legati. Recte *Sigonius* quoque (de Antiq. Jur. Provinc. II, c. 6.) docet ac veterum scriptorum testimoniis comprobat, non imperatores ipsos solum, sed etiam eorum legatos, tribunos, praefectos in illo consilio ius dixisse, ac delicta pro sua quemque auctoritatis modo castigasse: hoc autem in principiis locis in

castris post praetorium et quaestorium nobilissimo fecisse, in quo essent poenae plerumque de militibus sumptae.

Sed quanta erat legatorum locus in dando consilio, tanta certe erat vel maior etiam in rebus bellicis et suscipiendis et bene administrandis. Quod quidem minime mirum. Nam praesides cum solerent eos a senatu legatos petere, qui rei militaris usu nec minus essent insignes, quam specialis virtute admirabiles, non sine gravissima causa faciendum putabant, ut iis, quorum consilio confiderent plurimum, in magnis rebus gerendis aliquam imperii militaris partem committerent. In qua imperii parte legati tantam illam, quam de iis conceperant, spem non modo non frustrabantur, sed etiam ita superabant, ut, cum res in summo versaretur discrimine, non raro momentum afferrent, ac praeclarissimam ex hostibus referrent victoriam.

Ex tantis autem rebus per legatos gestis satis sit haece paucas commemorasse, ex quibus intellegi potest, quantum legati, etiamsi ex imperatoris mandato agerent, tamen locorum intervallis disiuncti et in ea parte copiarum, quibus praeessent, suo iudicio usi ad magnas victorias adipiscendas valuerint. Ita, ut vetera omittam, quantum C. Marius, Metelli legatus, Siccam missus (Sall. Jug. c. 57.) in Jugurtha repellendo (c. 58.) et in Zama oppugnando (ibid. c. 60.) effecit? Cui non succurrit, quid de Murena, L. Luculli legato, Cicero in oratione pro Murena habita c. 9. haece verba commemoret? *„Murena fortissimo et sapientissimo viro, summo imperatori, legatus L. Lucullo fuit, qua in legatione duxit exercitum, signa contulit, manum conseruit, magnas copias hostium fudit, urbes partim vi, partim obsidione cepit.* Et ibid. *„Maxime in bello sic est versatus, ut hic multas res et magnas sine imperatore gesserit, nullam sine hoc imperator“.* —

Legati autem, cum ab imperatore alicui parti copiarum essent praefecti, quanto fuerint ei adiumento ad magnas res perficiendas, probare singulari exemplo suo potest Q. Cicero, qui legatus Caesaris, cum castra eius oppugnarentur a Nerviis, summis periculis circumventus maximisque perfunctus laboribus, firmo animo invictaque constantia omnium hostium vel ecurrimos ac repentinos impetus propulsavit. Cf. Caes. de B. Gall. lib. V, c. 39 et sqq., lib. VI, c. 32). Et quantam Caesari in bello Gallico operam praebuerit Labienus legatus, quamque excelluerit et singulari virtute, ut disciplina militari, satis perspicuum est ex innumeris Caesaris locis, in primis autem his, qui sunt de B. Gallico V, c. 58,

VII, 60 et sqq., ibid. c. 57 et 59 sqq. et 62. Quid? quod Cicero ipse, quantum Ciliciae proconsul in turbatis rebus legatis suis, in primis Quinto fratri debuerit, scriptum reliquit his verbis epist. 4, lib. XV: *„Quum ante adventum meum seditione quadam exercitus esset dissipatus, quinque cohortes sine legato, sine tribuno militum, denique etiam sine centurione ullo apud Philomelium consedissent, reliquus exercitus esset in Lycaonia: M. Anneio legato imperavi, ut eas quinque cohortes ad reliquum exercitum duceret, coactoque in unum locum exercitu, castra in Lycaonia apud Iconium faceret“.* Ibid. *„Exercitum in hiberna dimisi: Q. fratrem negotio praeposui, ut in vicis aut captis, aut male pacatis exercitus collocaretur“.* — Quae autem rei bellicae potestas a proconsule permittebatur legatis, ea in provinciis consularibus ita definita erat, ut legati singuli singulis praefici legionibus solerent. Cuius rei idoneus testis est Caesar ipse, qui in Commentarr. de B. Gallico I, c. 52, haec narrat: *„Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem praefecit“.* — Et ibid. VII, c. 45: *„Caesar — raros milites — traducit legatisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri vellet, ostendit“.* Cicero in illa, quam supra attuli, epistola (15, 4.) scripsit: *„Distributis cohortibus et auxiliis, quum alias Q. frater, legatus, mecum simul, alias C. Pomptinus, legatus, reliquas M. Anneius et L. Tullius legati praecessent, plerosque nec opinantes oppressimus“.* Hic quatuor legati, quatuor Ciceronis legionibus praepositi, commemorantur. Confer Manutius, qui (in Commentar. ad epistol. ad Fam. T. I, pag. 69, b.) aliis locis studet efficere, ut probabile videatur, singulis legionibus singulos legatos esse praefectos.

At nonnunquam tamen accidisse cognovimus, ut proconsul, si cogeretur, ab exercitu aliquo discedere, absens uni ex legatis, in cuius virtute ac prudentia maximam spem praesidii positam haberet, solito maiorem imperii partem traderet, eumque non uni, sed duabus vel pluribus legionibus pro Praetore praeficeret. Quod ideo videtur esse factum, ut, qui proconsulis personam teneret, non minore modo nominis dignitate ornaretur maioreque esset auctoritate, verum etiam plus opibus, armis, potentia valeret et apud milites, et apud hostes, et apud provinciales. Hoc tamen imperium certis quibusdam finibus terminatum eiusque dignitatem, quamdiu videbatur proconsuli, legatus retinebat. Eiusmodi vero nomine praetorio qui appellabantur, iure putantur ex alio quidem, sed simili genere fuisse, atque ii, quos eodem nomine ornatos relinquebant praesides de provincia dece-

dentes, et haberent, qui, donec succederetur, ipsorum munere exsequerentur. Id autem ipsum legatorum genus, sicut breviter hoc loco attingere satis habeo, ita necesse duco, infra singulatim explicare. Verum illud, quod ego prius nominavi, genus quale fuerit, ut cognoscatur melius, non omittam, exemplum aliquod ex Caesaris commentariis sumptum proponere.

Caesar in eo bello, quod gerebat cum Helvetiis, necessario coactus in Italiam magnis itineribus contendere, ad rem gerendam duabus legionibus T. Labienum legatum pro Praetore praeposuit, eumque ad exercitum regressus retinere hanc dignitatem aliquamdiu passus est. Cf. de B. Gall. I, c. 10: *„Ob eas causas ei munitioni — T. Labienum legatum praefecit, ipse in Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit."* Atque ibid. c. 21, 2, ita narrare pergit: *„De tertia vigilia T. Labienum legatum pro Praetore cum duabus legionibus — summum iugum montis adscendere iubet, quid sui consilii sit, ostendit."* Hoc loco illa scriptura „legatum pro Praetore" mirifice vexavit interpretes. Alii enim dubitant, num Labienus potuerit tale nomen etiam tum habere, cum Caesar iam ex Italia revertisset imperiumque summum in suos recepisset, et num legatus, praesente proconsule, nomen *„pro Praetore"* unquam habuerit, alii negant, illud legatorum genus cognitum ante Augusti tempora fuisse. Sunt etiam, qui nos admoneant, ut meminerimus, Caesarem, quotiescunque deinceps Labieni mentionem fecisset, eum simplici legati nomine appellavisse. Attamen Ursinus Caesaris locum ita defendit, ut scripturam illam, pro qua aliquot editores legi volebant *„propere,"* et optimorum codd. mss. auctoritate, et veterum inscriptionum et argenteorum etiam denariorum, in quibus M. Bruti procons. legatus, Q. Metulli Pii legatus, et Cn. Pompeii legatus legati pro Praetore dicuntur, testimoniis firmari commode demonstraret. Huc accedit, quod totius sententiae, quae illi loco subiecta est, ratio non minus illam scripturam flagitat. Nam etsi Caesar in Galliam redierat et ipse exercitui praeerat, tamen nihil verisimilius videtur, quam Labieno ab illo esse concessum, ut aliquantulum usque ad anni exitum maiorem illam rei bellicae potestatem cum ampliore nominis dignitate teneret. Neque enim ita modo Caesar, quantum Labieno tribueret, ostendit, verum etiam non ignoravit, quantum rei ratio postularet, ut maior eidem pars imperii militaris permitteretur. Quid enim potuit esse perniciosius, quam ei legato, qui erat magnae parti copiarum prae-

factus, eo ipso tempore, quo hostes appropinquarent, id adimere, quo plurimum posset proficere ad nova, quae undique immunerent, pericula depellenda?

Ex iis autem, quae ego exposui, facile perspicitur, imperium extra ordinem datum solitum esse illo nomine ornari, cum, absente imperatore, qui pro Consule provinciae praeesset, legati aliquo distribuerentur ad rem gerendam. Ex quo exemplo iudicandum est, Labienum a Caesare proconsule legatum pro Praetore esse nominatum. Ex hoc genere fuit C. Murena, qui a Sallustio (Cat. c. 42 extr.) legatus praefuisse Galliae ulteriori narratur, quamquam Luc. Murena, eius frater, in eadem provincia summo cum imperio fuisse dicitur a Cicerone in orat. pro Murena c. 42. Eodem quoque generi adnumerandi sunt duo illi legati, quos Pompeius, cui proconsuli in quinquennium provinciae datae erant duae Hispaniae, his cum integra iuris dicendi potestate praefecit, de quo Caesar (de B. Civ. I, 85, 8) ita queritur: „*In se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesideat rebus, et duas bellicosissimas provincias absens* (Pompeius) *tot annos obtineat; in se iura magistratuum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur.*“

Huc etiam observanda sunt, quae Spanhemius (de usu et praest. Numm. Tom. II, pag. 179 et 180) de legatis, qui erant pro Praetore, disputavit, quamquam pleraque ad id genus legatorum, qui erant Imperatorum temporibus, referenda sunt. Et si rem ad similitudinem quandam dirigamus, respiciendum videtur illud genus quaestorum, qui aeque ac legati a proconsulibus non cum una legione, sed cum duabus pro Praetoribus fuerunt missi. Nec minus huc pertinent ea, quae ab Hirtio (Bell. Alexand. c. 42, 2) de Q. Cornificio, Caesaris quaestore, in hunc modum memoriae prodita sunt: „*Ea* (in Illyricum) *missus aetate cum duabus legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor pro Praetore, quamquam erat provincia minime copiosa — et finitimo bello ac dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrederetur, et recepit et defendit*“ — Maiores tamen muneris bellici partes iis legatis, qui erant a proconsule praesente propraetoris nomine ornati, tum primum dabantur, cum Pompeius et Caesar, in maximis iisdemque infestis provinciis negotiorum multitudine quasi obruti non poterant, quin maiorem rei militaris partem cum iis legatis, quorum virtuti ac fidei multum tribuerent, suo arbitratu communicarent.

Legati vero ad eorum proconsulum, quibus ob res bello praeclare gestas decretus erat triumphus, gloriam amplificandam cum tribunis militum in equis sequebantur currum triumphalem. Quod quidem videtur ex oratione in Pisonem loco iudicari, in quo Cicero c. 24 de de triumpho dicit: *„Quid habet iste currus? quid vincti ante currus duces? quid simulacra oppidorum? quid aurum? quid argentum? quid legati in equis et tribuni?“* *Abrahams* quidem non dubitat affirmare, vix ullum exstare in antiquitate vestigium, quo legati in equis sedentes currum eorum secuti esse reperiantur: hic autem locis, qui ab eo comparentur, simile quid leviter modo significatur, non idem confirmatur.

Nec vero minor egregia, quam in bello gerendo, erat in iure dicendo legatorum opera et adiumentum, quo liquet cur maxime utendum fuerit in provinciis praetoriis. Quae quamquam pacatae et quietae esse solebant, nec fere ulla in iis belli administratio quidquam exhibebat molestiae atque negotii, tamen sola iurisdictio erat tanti oneris tantique laboris, ut propraetores sine legatis adiutoribus, rerum forensium usu praeditis, soli agere et tractare incredibilem quondam causarum multitudinem non possent. Nam cum unus praeses non in una provincia, sed interdum in duabus vel in pluribus iisdemque magnis iuris dicendi curam sustineret, cumque magni agendi essent conventus, in quibus multae causae ac graves et provincialium ipsorum et civium romanorum vel utrorumque inter se controversiae dirimerentur, cum in distinctis ac longinquis regionibus quam plurimi simul se poscerent, fieri non potuit, ut tanta negotia a praetore sine administris ac vicariis rei gerendae peritissimis conficerentur. Ad hoc vero iuris dicendi munus in primis legati adsciscebantur, quippe qui summus saepe in republica honoribus perfuncti, magnoque usu forensi in causis actitandis versati difficiliores lites controversiasque transigere. Quo factum est, ut propraetor nonnunquam, re exigente, quaestori quidem eius muneris aliquam partem mandaret, multo autem saepius legatis concederet, ad quos eandem delatam esse patet ex Ciceronis oratione pro Flacco habita c. 21, ubi *Gratidius legatus, ad quem est aditum, actionem se daturum negavit, re iudicata stari oportere placere“*. Idemque colligi potest ex epistola ad Q. fratrem data I, 1, 7, 20, in qua scriptum legitur: *„Sed tamen parvi refert, abs te ipso ius dici aequabiliter, nisi idem ab iis fiet, quibus tu eius muneris aliquam partem concesseris“*.

At vero etsi controversum esse non potest, quin iuris dicendi aliqua pars

legatis concessa fuerit, tamen illud saepius in disceptationem vocatum est, quibus eadem illa terminis esset definita. Quo in genere hoc videtur posse pro certo haberi, legatos privatarum causarum cognitionem mandata iurisdictione habuisse, publicas autem quaestiones exercere debuisse praesides, neque legatos, cum fiduciariam tantum ac vicariam operam obtinerent, nisi praesides a provincia abfuissent, animadvertendi ius habuisse. Sed sicut ea, quae *Schwarzius* (Observatt. ad Nieupoort. pag. 187 et 189.) et *Heineccius* (Syntagm. I. Append. §. 109, pag. 322.) illa de re dixerunt, ne digna quidem sunt, quae commemorentur, ita ea, quae *Sigonius* (de Ant. Jur. Provv. lib. II, c. 5, pag. 292.) disputavit, tam egregie exposita sunt, ut haec eius verba huc transcribere non alienum esse videatur:

„*Praesides*, inquit, cum legatis iurisdictionem mandarunt, non publicarum quaestionum exercitationem mandarunt, sed privatarum controversiarum cognitionem, quae proprie iurisdictio dicta est. Quae quoniam a magistratu profecta est, neque cum quaestione, id est, publicarum causarum cognitione communis fuit, quae a lege tota pependit: sane intelligendum est, praesidem, ne si voluisset quidem, quaestionem mandare potuisse, nisi forte lege, quae de quaestione illa scripta esset, nominatim cautum esset, ut is, cui exercitio eius quaestionis obtigisset, posset eam mandare. Erant enim de singulis — criminibus latae leges, ut de adulteriis, vi, falso, peculatu, quibus quid cuique observandum esset, qui aut Romae quaereret, aut provinciam obtineret, praecipiebatur. Ex quo intelligi potest, cum iurisdictio mandabatur, privati tantum iuris cognitionem esse mandatam, publici vero iuris exercitationem nec mandatam esse, nec mandari licuisse, nisi id nominatim scriptum esset in lege. Atque hoc mihi videtur voluisse Papinianus titulo de officio eius, cui mandata est iurisdictio, quem locum Iurisconsultos torquere plerosque audio." — Haec Sigonius. Pertinent huc, quae sunt in Dig. lib. I, Tit. XXI. „*Quaecunque specialiter lege, vel senatusconsulto, vel constitutione principum tribuuntur*, mandata iurisdictione non transferuntur, *quae vero iure magistratus competunt, mandari possunt. Et ideo videntur errare magistratus, qui quum publici iudicii habeant exercitationem lege vel senatus consulto delegatam, veluti legis Juliae de adulteriis, et si quae sunt aliae similes, iurisdictionem suam mandant. Huius rei fortissimum argumentum, quod lege Julia de vi nominatim cavetur, ut is, cui obtigerit exercitio, possit eam, si proficiscatur, mandare*

Non aliter itaque mandare poterit, quam si abesse coeperit, quum aliter etiam iurisdictio a praesente mandetur. Et si a familia dominus occisus esse dicetur, cognitionem praetor, quam ex senatusconsulto habet, mandare non poterit § 1 *Qui mandatam iurisdictionem suscepit, proprium nihil habet, sed et eius, qui mandavit, iurisdictione utitur. Verius est enim, more maiorum iurisdictionem quidem transferri, sed merum imperium, quod lege datur, non posse transire, quare nemo dicit, animadversionem legatum proconsulis habere mandata iurisdictione* Et item Tit. XVI Pomponius (13): „*Legati proconsulis nihil proprium habent, nisi a proconsule iis mandata fuerit iurisdictio*" Cf. fr. 4. § 6, fr. 5, 6, pr fr. 10, §. 1; fr. 11 12 13. 15.

Qui illa in re, quam Sigonius et recte percepit, et bene explicavit, tractanda versantur, breviter admonendi sunt, ut videant diligenter, ne nominum similitudine ducti ea, quae a iurisconsultis tradita, magna ex parte ob eo, qui erat Caesarum aetate, rerum statu petita sunt, ad ea, quae valebant in republica, transferant. Quis est enim, qui nesciat, quantum differant inter se utriusque aetatis proconsules, quantum legati, quantum eorum munera, dignitas, auctoritas?

Relinquitur autem, ut de tertia eorum, quae a praesidibus deferebantur ad legatos, munerum parte exponamus. Ea autem tota in ceteris rebus praeter duas illas, quas supra diximus, administrandis continebatur, quae et ad rem frumentariam, tributariam, vectigalem, et ad publicam disciplinam regendam, vel ad securitatem cum provincialibus, tum civibus romanis praestandam referebantur. Quae omnia cum legibus non comprehenderentur, a propraetoribus per edicta reputatiae ac peculiaria constituta esse dicebantur. Haec tamen ita erant instituta, ut propraetores ad eam partem munerum, quae pertinerent ad curandam rem pecuniariam sive vectigalem, ut ad portoria vel tributa imponenda, ad frumentum aut emendum, aut vendendum, ad varios sumptus faciendos, ad conficiendas rationes et accepti et expensi plerumque, ut usque quaque ex Verrinis apparet, quaestorum auxilio uterentur. — Altera vero munerum provincialium pars, quae praecipue cernebatur in tuenda publica salute atque incolumitate, in moderanda disciplina civitatis, in securitate praestanda, tot tantisque res complexa est, ut ad eas expediendas legatorum potissimum opera et prudentia requireretur. Illarum quidem rerum, in quas conferre omnem curam debebant praesides, quanta fuerit

varietas et magnitudo, perspici optime potest ex Ciceronis epistola ad Q. fratrem data, I, 1, 8, 25, ubi haec leguntur „*Causa quidem generis (eius animi, qui civium sociorumque utilitati serviat) constare inter omnes video abs te summam adhiberi diligentiam: nullum aes alienum contrahi civitatibus, vetere autem magno et gravi multas abs te esse liberatas, urbes complures dirutas ac paene desertas — per te esse recreatas, nullas esse in oppidis seditiones, nullas discordias, provideri abs te, ut civitates optimatium consiliis administrentur, sublata Mysiae latrocinia, caedes multis locis repressas, pacem tota provincia constitutam, neque solum illa itinerum atque agrorum, sed multo etiam plura et maiora oppidorum et fanorum furta et latrocinia esse depulsa, remotam a fama et a fortunis et ab otio locupletium illam acerbissimam ministram praetorum avaritiae, calumniam, sumptus et tributa civitatum ab omnibus, qui earum civitatum fines incolant, tolerari aequabiliter*“ — Ad haec tanta tamque praeclara melius conficienda non incertum est quantum valuerint legati, cum eos, qui provinciis praeessent, quacunque ratione possent, iuvare opera et consilio deberent. — Atque etiam ut in procuranda re viaria propraetores a legatis adiutos esse videamus, hoc Fonteianae praeterea documentum adiungam. „*M. Fonteius cum maioribus reipublicae curis impediretur, et cum ad rem publicam pertineret, viam Domitiam muniri, legatis suis negotium dedit, itaque praefuerunt, imperaverunt pro dignitate sua quod visum est et probaverunt*“ — Quod si praesides in hac alterave muneris provincialis parte, ut in re pecuniaria, tributaria, vectigali aliisque eiusmodi rebus, saepius quaestorum, quam legatorum opera uti solebant, tamen inde non efficitur, ut longe pleraque negotia curanda legatos non maximo illis adiumento fuisse

VII.

Legati quibus conditionibus proquaestorum, propraetorum, proconsulum nomina habuerint?

Jam restat, ut videamus, qui factum sit, ut legati non magna solum necessitate coacti solito plura et maiora munera susciperent, sed etiam solutius ea liberiusque exsequerentur. Hoc autem tum accidere solebat, cum illi vel eorum, qui erant dignitatis gradu superiores, ut quaestorum, vel eorum, qui cum imperio et potestate provinciis erant praefecti, ut propraetorum et proconsulum, personam

debebant sustinere, in qua tuenda aliorum magistratuum sive minorum sive maiorum nomine gerebant.

Primum igitur observandum est, eum legatum, qui quaestoris aut gravi aliquo morbo correpti aut repentina morte oppressi munere obiret, legatum pro Quaestore nominatum fuisse. Cuius rei testimonium reperitur in Ciceronis Actione in Verrem secunda c. 4, 11, ubi haec sunt: *„Plurimas urbes, omnia fana depopulatus est* (Verres), *tum cum eum* (Dolabella), *cui legatus et pro Quaestore fuisset, in invidiam eius maleficus adduxit“*. Hoc loco interpretes maxime torsit copula *et*, quam Ursinus iam sublatam voluit, Garatonius tamen Asconium secutus recte ita defendit: „Verres legatus primum Dolabellae fuit, de qua legatione hic potissimum agitur, et mortuo demum Malleolo, proquaestor: quo tempore, cum legatus esse non desisset, et vices quaestoris ageret, *legatus pro Quaestore* debuit appellari. Duo haec tempora ita coniunguntur, ut legationi principem locum tribuat, cum in provinciam legatus esset profectus Verres, deinde proquaesturam eam illi additam memoret. Itaque dixit *„legatus et pro Quaestore“*, intelligens *„legatus et legatus* pro Quaestore“. Hoec scriptoro simili loco confirmatur, qui invenitur in Accus. I, c. 15: *„Cui legatus, cui pro quaestore fuerat“*. In antiquis vero denariis haec nomina plerumque sine copula reperiuntur.

Cum hic de iis legatis, qui erant pro Praetore, commemoro, non dico eos, quos proconsul eo nomine ornabat, ut haberet, qui ipsius vel praesentis vel aliquamdiu absentis munera administraret, quod Labienum fecisse superiore parte vidimus. Immo potius ab hoc genere duo alia, quae huc referri oportet, genera distinguenda ac separanda sunt, unum eorum, qui a propraetore decedente relinquebantur, ut, donec advenisset successor, cum imperio provinciae praeessent, alterum eorum, qui a senatu provinciae pacatae, ubi absentis magistratus partes sustinerent, praeponebantur. Illud vero genus, quod prius nominavi, neque propraetoris nomen, quia ob eo imperium acceperant, in provincia ferebat, atque hoc, quod mittebatur a senatu, ut sine alio praeside cum imperio et potestate praetoris quietis provinciis praeesset. Hoc autem a Cicerone (in orat. de prov. cons. c. 3) aperte hisce verbis declaratur: *„Atque hanc Macedoniam, domitis iam gentibus finitimis, barbariaque compressa, pacatam ipsam per se et quietam, tenui praesidio atque exigua manu, etiam sine* i m p e r i o p e r l e g a t o s *nomine ipso populi Romani tuebamur: quae nunc consulari imperio atque exercitu ita vexata*

est, cur ut se possit diuturna pace recreare". Quo ex loco intelligi potest, legatos, cum nonnunquam nomine populi Romani et senatus auctoritate pacatas provincias pro Praetoribus obtinerent, lictores etiam suos ceteraque ornamenta magistratibus concessa habuisse, imperium militare non item, quippe quod, nisi provincia bello peteretur, necesse non esset.

Sed meliore tamen ac superiore utebantur conditione illi legati, quos pro se proconsules, cum exeunte muneris provincialis tempore, cogebantur cum imperio relinquere, ut, donec adesset proconsul futurus, exercitui praeessent. Eos enim constat non imperium modo militare omnemque potestatem civilem habuisse, verum etiam proconsulum nomine et omnibus dignitatis insignibus ornatos fuisse. Quod quidem ideo factum esse intelligitur, ut legati ipsi, cum proconsul fungi munere suo desiisset, omnibus ad bellum rebus instructi possent et consularem dignitatem tueri, et provinciam ab hostium impetu defendere. Huc ostendus videtur ille locus, qui est apud Jo. Laur. Lydum (de Magistr. Rom. III, 3, pag. 152, ed. Hasse): „— ἐκ δὲ τῆς ἑτέρας οἱ πραίτωρες ἢ λήγατοι (ἀντὶ τοῦ στρατηγοὶ καὶ πρεσβευταί) πῶς καταλειπόμενοι οἱ ὕπατοι ἐπὶ [illegible] ἤδη τοῦ τῆς ὑπατείας αὐτοῖς συγκλειομένου χρόνου ἐς τὸ ἐφίστασθαι τῷ στρατῷ ἄχρι τῆς τοῦ μέλλοντος ὑπάτου ἐπὶ τὸν πόλεμον παρουσίας." — Quae cum ita essent, proconsulem decedentem non raro solebant multae magnaeque curae exagitare, quod ei difficile erat decernere, quem pro se provinciae praeponeret, aliquem de legatis, an quaestorem? Nam cum in provinciis consularibus magnus belli timor magnumque periculum esse soleret, et maximae saepe res agerentur, ratio ipsa videbatur postulare, ut legatus, qui quaestore putaretur bellica laude praestantior, provinciae praeficeretur. At maior dignitatis gradus et consuetudo, maior auctoritas et necessitudo ferebat, ut imperium cum potestate deferretur ad quaestorem. Qua de re Cicero, antequam decederet, mirifice animi sollicitus, cum, molestiaene plus, an periculi sibi afferretur, incertum haberet, hanc cum Attico deliberationem suscepit (epist. 3, lib. VI): „*Ac primum illud, quod me maxime angebat (— res est in manibus, tu autem abes longe gentium) — obrepit dies, ut vides (mihi enim a. d. III Kal. Sext. de provincia decedendum est) nec succeditur. Quem relinquam, qui provinciae praesit? Ratio quidem et opinio hominum postulat fratrem primum, quod videtur esse honos, nemo igitur potior; deinde, quod solum habeo praetorium. Pomtinius enim ex pacto et convento — iam a me discesserat. Quaestorem nemo*

dignum putat. Etenim est levis, libidinosus, tagax. De fratre autem primum illud est: persuaderi ei non posse arbitror. Odit enim provinciam." Et paucis interpositis: "*Magna igitur, ut vides, sollicitudine afficior, magna inopia consilii.*" Aliquot locis interiectis: „*Nondum tamen ego Quintum convenerám, ut iam, si id placeret, scirem, possetne ab eo impetrari; nec tamen, si posset, quid vellet, habebam.*" Atque eodem in epist. 4 eadem de re ita pergit dicere: „*Mihi difficilis ratio administrandi, quod paucos dies habebam reliquos annui muneris, illud autem difficillimum: relinquendus erat ex senatusconsulto, qui praeesset. Nihil minus probari poterat, quam quaestor Mescinius. Nam de Coelio nihil audiebamus. Rectissimum videbatur fratrem cum imperio relinquere: in quo multa molesta —*" Eandem rem in Epist. 15, lib. II (ad Fam.) ad Coelium data hisce verbis persequitur: „*Ego de provincia decedens quaestorem Coelium praeposui provinciae. Puerum? inquies. At quaestorem, at nobilem adolescentem; et omnium fere exemplo. Neque erat superiore honore usus, quem praeficerem. Pontinius multo ante decesserat. A Quinto fratre impetrari non poterat, quem tamen si reliquissem, dicerent iniqui, non me plane post annum, ut senatus voluisset, de provincia decessisse, quoniam alterum me reliquissem.*" — *Denique nunc sollicitus non sum, si fratrem reliquissem, omnia timerem* (ab inimicis, qui Romae erant)" — Hisce locis satis apertum est, Ciceronis animus quantis sit curis ac sollicitudinibus vexatus, cum anceps haesitaret nec haberet, quid faciendum decerneret. Nec vero minus perspicuum est, proconsulem de provincia decedentem, praesertim si non videretur grave aliquod bellum posse vitari, maluisse legatum aliquem, rei militaris peritum, ut cum imperio et potestate ipsius partes ageret, quam quaestorem, relinquere. Quod quominus fieret, prohibebat mos et consuetudo maiorum, quae ferebat, ut quaestor, qui honore uteretur superiore, pro consule provinciae praeficeretur. At enim proconsul mederi huic incommodo tum facile poterat, si in legatis eos habebat, qui, quod iam praeturam gesserant, vel propraetores provinciam aliquam administraverant, quaestorem dignitatis gradu superabant. Ex quo legatorum genere cum essent *Pomptinus* et Quintus Cicero, quorum ille antea iam praetor triumphaverat de Allobrogibus, hic ipse praetorius erat Asiamque per triennium rexerat, Cicero nihil se vehementius cupere significavit, quam ut alteruter vicarius proconsulis partes susciperet. Quod ut vidit a fratre

se non posse impetrare, nihil aliud sibi relinqui arbitratus est, nisi ut Coelium ex duobus quaestoribus meliorem deligeret.

Quae autem hac extrema parte disputavi, ea possunt ad hanc iudicii summam referri: legatos quaestorum, qui essent gravi aliquo morbo impliciti vel subita morte oppressi, munera suscepisse et legatos pro Quaestoribus nominatos fuisse, eosdem vero ab iis proconsulibus, qui a provincia abessent, exercitui totique provinciae praefectos, vel a senatu in provinciam aliquam regendam missos, vel a propraetoribus in provincia relictos, non solum imperii dignitatisque insignibus usos, sed etiam legatos pro Praetoribus vocatos esse. Qua in re illud maxime commemorandum est, eos legatos solos, qui a proconsulibus, qui decederent, provinciis praeponerentur, solitos esse, dum successor adveniret, cum imperio et potestate provinciae praeesse et proconsulum nomine appellari.

B. De legationibus liberis quaeritur.

I.

Liberae legationis universum genus quomodo ortum et quale fuerit?

Hoc genus legationis quantum ab illo, de quo superiore parte expositum est, discrepet, vix attinet dicere. Nam hoc quidem manifestum est, ut illos legatos a senatu delectos et in provincias missos reipublicae commodis, ita eos, qui liberam legationem haberent, nullis, nisi suis rebus inservisse, ut illos reipublicae dignitati, ita hos suo honori atque utilitati consuluisse, neque alia, nisi sua negotia perfecisse. Cuius rei exemplum aliis imitandum ex magistratibus primus videtur proposuisse L. Postumius consul, qui (Liv. 42, c. 1) mira sua arrogantia atque insolentia magno oneri et sumptui fuit Praenestinis. Quo factum est, ut magistratus, ne quid grave imperarent sociis, mulis tabernaculisque et alio omni instrumento militari ornarentur a senatu, legatis autem, qui repente

aliquo mitterentur, singula iumenta per oppida, qua iter faciundum esset, darentur. Sed Romanorum magistratus, cum eo iure, quod adepti erant Praenestini, graviora in dies facta esse imperia quererentur, idque eo pronius agerent, ut plura sibi maioraque numerarent, petebant a senatu aut a populo, ut ab externis nationibus, si ad eas abirent ad privata negotia obeunda, itinerum sumptus suppeditarentur, ipsi vero maioribus quibusdam augerentur commodis. Qui ex iis bene de republica meriti multum auctoritate valebant, quod petebant a senatu, facile impetrabant. At magis in dies crescebat malum. Nam qui antea iam magistratus gesserant ipsique potissimum senatores illorum vestigia sequebantur, non satis habebant, res et ad victum quotidianum et ad iter faciendum necessarias sibi suppeditari vel a sociis vel a provincialibus. Atque adeo illi postulabant, ut duo sibi lictores cum fascibus concederentur, quo maiore auctoritate ac securitate in exteris terris privatas res suas melius persequerentur. Quod quoniam illi non definito tempore faciebant, neque solum quae conferre debebant homines exteri, magis magisque solebant multiplicari, verum etiam numerus eorum, qui liberam aliquam legationem partim petebant, partim acceperant, in dies maxime augebatur: socii, onere paene oppressi gravissimo, nihil prius habebant, quam ut senatus fidem implorarent. Quare cum multi insolenter abuterentur eiusmodi legationum iure ac nomine, Cicero consul, ut huic malo occurreret, retulit ad senatum de tollendis legationibus liberis senatusconsulto. In quo cum, tribuno plebis aliquo (sive Metellus Nepos fuit, sive Bestia) intercedente, totam rem tollere non posset, quod ante infinitum fuerat tempus, annuum fecit. (de Legg. III, 8, 18). Sed ne ita quidem satisfactum est causae optimatum, qui nimium de iure suo detrahi, vel etiam magnam sibi iniuriam afferri putarent. Quapropter J. Caesar, qui senatorum animos, ne eos vehementer a se abalienaret, neque laedere, neque illorum aut levitate, aut avaritia spoliari ac diripi sociorum terras volebat, medium quiddam tenendum putavit taliaque legem, ut liberae legationes quinquennii definitum tempus haberent. Quam legem libenter comprobat Cicero (epist. ad Att. 11, lib. XV), cui eorum, qui omnia ad quaestum et ad libidinem referrent, intemperantia videbatur posse eiusdem legis beneficio aliquantum coërceri.

Ernestio (Clav. Cic. in Indic. Legg. sub leg. Jul.) de legationibus quidem liberis necesse non videtur statuere, peculiari lege sancitum esse, nam potuisse legis de provinciis latae caput esse de legationibus liberis, quod eandem in primis

ad provinciarum curam pertinerent. Idem fere, quod Ernestius, iudicium de lege Iulia facit *Bachius* (Histor Jurisp rom. lib II, c. II, XCI, pag 194.), cuius haec verba sunt: „Lex Julia de liberis legationibus non tam peculiaris lex fuisse videtur, quam potius caput eius legis, qua sanxit, *„ne quis civis maior annis viginti, minorve quadraginta, qui sacramento non teneretur, plus triennio continuo Italia abesset neu quis senatoris filius, nisi contubernalis aut comes magistratus, peregre proficisceretur*“. — At quidquid de illa lege statuitur, hoc in dubium non potest venire, quin, ut Ciceronis epist. ad Att. XV, 11, ad Fam V, 10 et 21 significatur, legationis quinquennale certe tempus definitum et amplius diminutum fuerit. — Tota autem illa causa, quanta tum fuerit morum depravatio, quamque perturbatus reipublicae status, non leve indicium ostenditur et argumentum. Quamobrem ego non incommodum arbitror, sicut infinite de universo genere disputavi, sic definite ac separatim de singulis rebus, quae in illis legationibus spectandae sunt, amplius quaerere.

II.
Singulari ac propria parte exponitur,

1) quare illae legationes nominatae sint liberae et 2) quae legatis praebere debuerint provinciales.

In utroque genere explicando rerum antiquarum investigatores et interpretes infra videbimus, quantos in errores prolapsi sint. Namque alii, velut *Ernestius* (Clav. Cic. in indic. sub leg. Jul.), legationes hanc ipsam ob causam liberas esse dictas volunt, quod exire et redire liceret, cum placeret, alii, ut *Turnebus* (Commentar. ad Cic. de legg. I, 3, pag. 537.), liberam legationem appellatam esse dicunt, quod libere, in quam vellent provinciam, in quam vellent urbem, proficiscerentur, ubi etiam, quoad vellent, libere manerent, alii, ut *Abramus* (ad Cic. orat. de provv. consul. c. 17.), docent, liberam fuisse legationem, cuius tempus fuisset infinitum, et in qua senatores, quamdiu commodum esset, manere potuissent. Atque alii alia, eaque magna ex parte inepta, nec memoratu digna.

1) Illorum definitionum sententiam, cum in ea aliquantum absit, quod abesse non deceat, curtam esse, non perfectam, facile potest intelligi. Nam etsi in „liberae legationis“ explicationibus ab illis viris et temporum et locorum non

definitionem spatium verbis satis declaratum est, tamen in eo non sunt omnia, ac necessario addenda, quae ad integram sententiam pertineant. Rei autem ipsius ratio quae sit, tum demum perspicitur, si illius legationis ius qui habebant, iis legatis opponuntur, qui publice adiutores praesidibus dati in certas quasdam provincias mittebantur. Hi enim a senatu, etiam invitis non modo delegi certisque praesidibus adiungi, sed etiam quo volebat senatus, eo mitti, ut reipublicae commodis inservirent, et quaecunque iis committebantur, procurare solebant. Ita efficitur, eosdem non potuisse suo iudicio solo ac voluntate uti, nec suis rebus consulere, sed debuisse vel senatus vel praesidis arbitrio voluntatique obtemperare. Illi contra (senatores) sua sponte, nullo impellente vel cogente, nomen legatorum sibi ut daretur, petebant a senatu aut a populo, et concesso iure libere utebantur, easque, in quibus soluti versarentur, imperii romani provincias, quas volebant, libere poterant deligere, non ad aliorum, ut praesidum, sed ad suum arbitrium, nec privato, sed publico sociorum sumptu vivebant, non publicas, quae mandabantur ab aliis, sed suas ipsorum res suo arbitratu, infinito antea tempore, obibant. Quocirca si rem velis suis ponderibus examinare, tota eius ratio ita videtur esse constituenda. — Liberae legationis ea erat vis ac proprietas, qua senatores magna libertate uterentur cum in petendo et accipiendo legatorum iure ac nomine, et in provinciis, quas volebant, cuiusvis privatae rei causa deligendis, tum vero in temporis usura ante legem quidem Juliam infiniti, atque in itinerum sumptibus, quos ferre debebant socii, faciendis.

In his autem sumptibus 2) ea, quae illis imperabantur, tanta erant, ut eorum divitiae legatorum et multitudine et avaritia paene exhaurirentur. Nam socii tantis quidem rebus ad usus illorum quotidianos subministrandis ita vexabantur, ut, etiamsi attenuarentur eorum vires, plurimis tamen gravissimisque querelis nihil proficerent. Quam ob causam Caesar hoc faciendum putavit, ut lege Julia legationis tempus non modo definiret, sed immoderatos etiam sumptus exteris nationibus sustinendos praecideret. Ex quo hoc primo, ut solet, effectum est, ut provinciales vel socii, quidquid esset sumptuum legibus sancitum, recusarent vel proconsulibus suggererent, qua de re Cicero Athenis ad Atticum (V, epist. 10 prim.) haec scripsit: *„Adhuc sumptus nec in me aut publice aut privatim, nec in quemquam comitum. Nihil accipitur lege Julia, nihil ab hospite"*. Adde eiusdem luculentum, quod hoc transcribere longum est, exemplum epist.

ad Att. datae (21, 8.) a Scaptio quodam petitum, unde satis apparet, socii et provinciales quantum fuerint omni vexationis genere exagitati, quantis molestiis conflictati, quanta crudelitate perturbati ac direpti. Legatorum autem cupiditas ut restingueretur, lege Julia ad eorum sumptus circumcidendos constitutum fuit, ut parochae foenum iumentis, ligna coquendis cibis, vestes sternendis lectis, salem ferculis condiendis, aliaque quaedam munera praeberent, ab aliis oneribus essent immunes. Ad haec referenda videntur, quae Horatius in lib. I, Sat. 5 ita dixit:

„*Proxima Campano ponti quae villula tectum*
Praebuit, et parochi quae debent ligna salemque"

Sed senatores, qui peregrinantes illis sociorum impensis tam intemperanter abutebantur, magni interest videre, quare liberas legationes petiverint et susceperint.

Eas autem reperiuntur illi suscepisse, 3) vel privatarum rerum causa, ut *a)* hereditatis obeundae, *b)* pecuniae ex syngrapha exigendae causa, vel 4) ad votum exsolvendum, vel 5) ad periculum declinandum. Liberam legationem qui habebant, ut privatas res persequerentur, gravius reprehendi solebant, quod honestum non putabatur, in privatis potius, quam in publicis negotiis administrandis Roma abesse magnoque oneri et sumptui esse provincialibus. Qua de re Cicero de legg. I, 8, 18 haec dicit: „*Jam illud apertum est profecto, nihil esse turpius, quam quempiam legari, nisi reipublicae causa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates et syngraphas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quaero, quid reapse sit turpius, quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicae munere? quod quidem legationis genus ego consul, quanquam ad commodum senatus pertinere videatur, tamen approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem: minui tempus et, quod erat infinitum, annuum feci*". Nec vero minus ideo accusat Cicero istius modi legatos, quod non modo iniuriis suis exteras nationes exagitent, sed gravi etiam populi Romani imperiique nomine urbe egressi abutantur, de quo haec in Agrar. II, 17, 45: „*Legatos nostros, homines auctoritate tenui, qui rerum privatarum causa legationes liberas obeunt, tamen exterae nationes ferre vix possunt. Grave est nomen imperii, atque id etiam in levi persona pertimescitur, propterea quod vestro, non suo nomine, quum hinc egressi sunt, abutuntur*". Quae hisce locis improbat Tullius, eadem

aliis probat ac defendit, prout vel eorum, pro quibus dicit, vel eorum, quibus gratificatur, rationem ducit, ut in orat. pro Flac. c. 34, 86: *„An legationes sumere liberas, exigendi causa, sicut et tu ipse nuper, et multi viri boni saepe fecerunt, rectum est (quod ego non reprehendo, socios video queri)"* Addo epistolam 21, lib. XII, ad Cornificium datam: *„Cui Anneus, familiaris meus, — negotiorum suorum causa legatus est in Africam legatione libera. Eum velim rebus omnibus adiuves operamque des, ut quam commodissime sua negotia conficiat. In primisque, quod ei carissimum est, dignitatem eius tibi commendo idque a te peto, quod ipse in provincia facere sum solitus non rogatus, ut omnibus senatoribus lictores darem, quod idem acceperam et cognoveram a summis viris factitatum"* Ita Ciceronem videmus eandem rem, quam ipsam reprehendebat, cum ea non videretur posse immutari, tamen amicorum causa adiuvisse iisque insignia potestatis voluisse adiungi, quo maiore illi auctoritate et gratia, minore vero sumptu (Manut. Commentar. ad epist. ad Fam. dat. tom. I, pag. 384, b.) negotia sua facilius conficerent.

Eorum autem negotiorum gravissimae erant causae, a) hereditates apud exteras nationes obeundae, quibus nihil senatoribus in liberis legationibus maius esse videbatur. Homines enim provinciales, ut est apud Turnebum (Commentar. ad Cic. de Legg. III, 8, pag. 718.), aliquando senatorem romanum aliqua ex parte heredem scribebant, ut in Minutii Basilii falso testamento heredes adscripti sunt Crassus et Hortensius. Sed illi senatores, cum ad adipiscendas hereditates male uterentur legatorum iure et nomine, eorumque graves sociis adventus esse solerent, privati privata de rebus nulla prope auctoritate praediti a Tullio comparantur cum decemviris, maxima cum potestate infinitoque cum imperio ad exteras nationes dimissis. Is autem totam istorum rationem in Agrar. II, c. 3, 8, hisce verbis insectatur: *„Hereditatum obeundarum causa, quibus vos legationes dedistis, qui et privati et privatum ad negotium exierunt, non maximis opibus neque summa auctoritate praediti, tamen audītis profecto, quam graves eorum adventus sociis nostris esse soleant. Quamobrem quid putatis impendere hac lege omnibus gentibus terroris et mali, cum mittantur in orbem terrarum decemviri summo cum imperio, summa cum avaritia infinitaque omnium rerum cupiditate? quorum quam adventus graves, quam fasces formidolosi, tum vero iudicium ac potestas erit non ferenda"* Eodemque modo decemviros pergit asperioribus verbis perstringere. Postea autem,

cum insolens istarum legationum usus in dies magis magisque esset intolerabilis, primum an. 714, Cn Domitio Calvino, C. Asinio Pollione coss., lex *Falcidia* testamentaria de legatis, a *C. Falcidio*, tribuno plebis, lata est: „*ut ne liceret ultra dodrantem hereditatem legatis exhaurire, et si plus legatum esset, quartam partem heres detrahere, vel retinere posset*" Hac demum lege *Bachius* (Histor Jurisp Rom. lib II, c. II, XCII, pag. 194) docet, „modum testatorum licentiae in legando positum esse effectumque, ne voluntates ultimae destituerentur, metu exhaustae hereditatis". Ad eiusdem legis historiam ille praecipue commendanda censet ea, quae enarravit *Jo Guil Hoffmann* in *historia Triumviratus*, § 15, et praeterea confirmavit in Meletemat. acadd ad Pand lib 34, § 8 Ibidem eam quidem utilem ad testamenta conservanda, sed, si omnia recte perpenderentur, callidum Triumvirorum, quorum sub dominatu lata esset, inventum fuisse statuit. Illius lege interpretes a Bachio (lib 1 pag 196) conferuntur

At vero senatores, quanti in privatis negotiis hereditates, tanti fere faciebant b) syngraphas, quas in legationibus liberis persequebantur Sed priusquam quaeramus, quare illi tantum tribuerint syngraphis, commodum videtur, quid fuerit apud Romanos syngrapha, diligentius videre Ex veteribus huius rei interpretibus illius vocabuli vim eiusque cum chirographo discrepantiam bene ita explicavit Asconius Ped ad Verrin 1, c 36 „*Inter syngraphas et cetera chirographa hoc interest: quod in ceteris tantum, quae gesta sunt, scribi solent, in syngraphis etiam contra fidem veritatis pactio venit, et non numerata quoque pecunia, aut non integre numerata, pro temporaria voluntate hominum scribi solent, syngraphae signatae utriusque manu utrique parti servandae traduntur*" Adde Ambrosii de Sacramentis lib 1, c. 2: *Si chirographum homini dederis, teneris obnoxius, si pecuniam eius accipias, teneris adstrictus, et reluctantem te foenerator adstringit, atque illic tua cautione convinceris*" Ex illa autem Asconii explicatione hoc quidem cognoscitur, syngrapham esse nomen generale, quo chyrographum etiam continetur Sed syngraphis cautionem dari quasi creditae pecuniae, qua de causa facile falsum in eas referri possit, si credita pecunia, quae tamen credita non sit, perscribatur, quod Cicero significans criminose dixit in Malleolum (in Verr loc. s. l. I, 36.) „*syngraphas fecerat*". — Quae de syngraphis dicta sunt a *Turnebo* (Commentar. ad Cic. de legg III, 8, pag 718, et a *Manutio* (Commentar. ad Cic. oratt. pag 165, b, et ad Fam. I, pag. 472), ea non

tanta sunt, ut hic transcribenda esse videantur. Nam ii ipsi ne ea quidem posuerunt, quae ad universum rei genus pertinent, quod ita definiendum videtur. „Est syngrapha proprie debitae pecuniae perscriptio, solvendi illam conditiones continens, et stipulationis, promissi, pacti, conventi confirmatio“. — Et vide Ernesti Clavem Cic., ubi haec: „*Syngrapha, litterae, quibus creditor sibi cavet a debitore, ut posset docere, sibi pecuniam ab eo deberi, si forte infitiari velit, easque a testibus obsignatae in templo, aut apud amicum communem, aut apud argentarium deponuntur, exemplis earum creditori et debitori datis*“. Ibidem laudatur *Salmasius* de modo usurarum c. 10 et 11. Cf. *de Savigny über den Litteralcontract der Römer, pag. 296 et sqq. (in den Abhandll. d. hist. philol. Klasse der Acad. der Wissenschaften in Berl. 1816—1817)*. Ernestius autem in illa explicatione ea ea, quae ad illum Verrinarum locum (I, 36) de syngraphis docuit Hotomannus, aliis verbis complexus est. — At in iis quidem, quae illustrata sunt ab Ernestio, insunt quaedam, (ut verba „*easque a testibus* — usque „*deponuntur*), quae in Asconii interpretatione absunt. Ea tamen ipsa propius ad veritatem accedit, cum ea, quae rei propria sunt, amplectatur, ut illo verbo „*in syngraphis etiam contra fidem veritatis pacta venit et non numerata pecunia, aut non integre numerata, pro temporaria voluntate hominum scribi solent*, etc.“ — Haec vero praecipua sunt maximeque conveniunt in eam rationem, quam senatores legati in syngraphis illa aetate faciendis secuti sunt.

Plurimi istorum id nimirum agebant, ut, cum non bonis neque honestis rationibus, sed aliorum spoliis rem augerent suam, graviore foenore pecuniam occuparent, vel potius transferrent ad quaestum et foenerationem. Cuius rei causa unum sibi parabant subsidium syngrapharum, in quibus non raro falsum erat scriptum, ut debitor affirmaret, se, ut hoc afferam, centum nummos, cum pauciores essent dati, accepisse. Quapropter saepe incidere solebat, ut iniusmodi legati, qui longe lateque peregrinarentur ad pecunias foenori datas omni malorum artium genere exigendas, cives exteros non magis itinerum sumptibus, quam iniquissimo foenore ita vexarent, ut primo secretae multarum indignationes exaudirentur, deinde ad criminationem res et publicam querimoniam excederet. Cuius quidem rei auxerunt loca Ciceronis, quibus de syngraphis mentio infertur, non modo in Verrinis ac Philippicis, sed etiam in epistolis datis et ad Familiares et ad Atticum, bene admonemur. At tamen duobus illis locis, ex Verrinarum lib. I, c. 36 et ex

epist. 11, 8, lib. XV ad Attic. supra iam allatis, qui sunt de Malleolo et Scaptio, satis edocemur, quam fuerit arrogans illa aetate et intolerabilis usus syngrapharum. Ex quo privatarum rerum genere optime perspici potest, quales fuerint mores et consuetudines eorum, qui in gerendis negotiis suis omnia quaestu metirentur et commodo.

Sed liberas istas legationes, et hereditatum obeundarum et pecuniae ex syngrapha exigendae causa, ita 4) ad votum exsolvendum nonnunquam impetratas esse cognovimus. Hae autem legationes, liberae legationis genus, voti vel veri vel ficti causa susceptae, dicebantur *votivae*, quas qui habebant, cum vota, quae voverant, veluti si stetisset respublica, solvebant, tum vero fana et sacra loca circuibant. Quae tamen legatio, quia non, ut ceterae legationes liberae, privatarum rerum, i. e. quaestus et lucri causa expeti videbatur, a Cicerone nominata est honestior. De qua ille ita in lib. IV epist. 2 ad Atticum datae: *„Ego me a Pompeio legari ita sum passus, ut nulla re impedirer, quin, si vellem, mihi esset integrum, aut, si comitia censorum proximi consules haberent, petere (posse), aut votivam legationem suscipere prope omnium fanorum, lucorum (obeundorum).* Adde IV, 8: *„Atque etiam scripsi ad Antonium de legatione. — Quod autem aditus ad eum difficilior esse dicitur, scripsi ad Eutrapelum, ut is ei meas litteras redderet, legatione mihi opus esse.* ***Honestior est votiva,*** *sed licet uti utraque (votiva et alia libera)“* Ibidem epist. 11: *„Dolabella me sibi legavit. — Votiva ne tibi quidem placebat. Etenim erat absurdum, quae si stetisset respublica, vovissem, ea me, eversa illa, vota dissolvere. — Avco genus legationis, ut, quum velis, introire exire liceat: quod nunc mihi additum est“.* Quibus locis patet, votivam legationem alii cuidam legationis generi interdum adiunctam fuisse, ut qui illam haberent, quamdiu vellent, a periculo, quod immineret, longius abessent.

Omnino autem libera legatio, quaecunque erat, non raro ideo expetebatur, ut qui impetrassent, eiusmodi 5) periculum, quod iudicio intenderetur ab adversariis, vitarent. Sed tamen ne ita quidem istam legationem qui obibant, satis firmum sibi parabant praesidium. Nam ii tantum, qui non privatae, sed publicae rei causa legati aberant, cogi non poterant ut ad iudicium revocari. Quod videtur effici posse ex hoc loco orationis in Vatinium habitae, cap. 14, § 34: *„Atque illud etiam quaero, quum, posteaquam es postulatus, ex legatione redieris, ne

quis te iudicia defugere arbitraretur, teque, quum tibi, utrum velles, liceret, dictitaris, causam dicere maluisse qui consentaneum fuerit, quum legationis perfugio uti noluisses, appellationis improbissimae te ad auxilium nefarium confugere?" — Haec verba referenda videntur ad legem *Memmiam*, quae an. 614, C. Laelio Sapiente, Q Servilio coss., lata, *„nomina eorum, qui rei publicae causa abessent, recipi inter reos vetabat"* Cf *Valer Maxim* III, c. 7, et *Bachius* Histor Jurisp Rom Lib II, c. II, § 47, pag 161, ubi laudator de argumento ipso *Herald* rer iud I, 10 —

Ex illis causis sane intelligitur, legatos a publica et militari legatione revocari ad causam dicendam praetoris edicto non potuisse, reos contra a liberis legationibus privatarum rerum et periculi declinandi causa susceptis potuisse revocari. Talis Messii fuit legatio, de qua Cicero ad Atticum IV, 14 haec scripsit: *„Messius defendebatur a nobis, a legatione revocatus. Nam eum Caesari legarat Appius. Servilius dixit, ut adesset"* Eodem quoque revolvuntur, quae in Digest. lib L, tit. VII, l, 14 leguntur apud Ulpianum lib 74, ad edictum praetoris: *„Qui libera legatione abest, non videtur reipublicae causa abesse: hic enim non publici commodi causa, sed sui abest"* — Atque praetor designatus legationem liberam impetravit. (Cf Sueton Tiber c. 31) Quae illa de re dixi, ea praecipue illo loco confirmantur, qui est in Ciceronis epistola ad Atticum data, lib. II, epist. 18: *„A Caesare valde liberaliter invitor in legationem illam, sibi ut sim legatus atque etiam libera legatio voti causa datur Sed haec et praesidii apud pudorem Pulchelli non habet satis et a fratris adventu me ablegat. illa et munitior est et non impedit, quominus adsim, quum velim Hanc ego teneo, sed usurum me non puto Neque tamen scio, quid agam (coniectura). Non lubet fugere aveo pugnare"* Aperte hoc loco ostenditur, Ciceronem, si voluisset publicam illam legationem a Caesare delatam accipere, potuisse se contra conatus Clodii consulis minitantis et iudicium, quod ab eodem intendebatur, declinare, cum qui reipublicae causa legationem obibant, legis Memmiae beneficio iudicii laqueis irretiri non possent. At ille etiamsi ad Caesaris conditiones non invitus descendisset et, quamdiu is in magistratu esset, tandem vel propulsare tribunitios impetus potuisset, tamen in tantas optimatum offensiones incurrisset, ut nomen eius in summam apud illos invidiam contemtionemque venisset, nec ullo iam in numero fuisset Quamobrem quum in tanto discrimine rerum valde suspensus ac sollicito

esset animo, et huc illuc fluctuaret, tandem constituit contendere potius cum Clodio, quam Caesari se obstrictum addicere

Sed satis sit significasse, ad ea negotia privata, quorum causa senatores supra demonstravi liberas legationes expetivisse, ut ad hereditates obeundas et ad pecunias ex syngraphis exigendas, alia complura, quibus illi quaestum facerent, accessisse. Ex quibus nullum ad rem quaerendam honestius Romae putabatur, quam quod in praediis sociorum vel provincialium bene et emendis et vendendis, in frumentis eorum et coëmendis et Romam, aut quorsum quaestus iuberet, vehendis continebatur Haec autem res cum ab universo, quale erat Romanorum, negotiandi genere seiungi non possit, atque altius, quam conveniat huic opusculo, repetenda sit, ne nimius essem in tota causae ratione explicanda, hic decrevi subsistere.

Iam reliquum est, ut hoc addam, in iis rebus, quas superioribus partibus exposui, me ita esse versatum, ut, si quid vel observassem vel investigassem, non modo in certum quendam ordinem redigerem, sed etiam perinde idoneis veterum scriptorum testimoniis, ac mihi sententiae rationibus confirmarem. Totam autem huius rei rationem, ad quam ego ea, quae a me sunt priore parte explanata, revocavi, in illorum, quorum opere utebantur Caesares, legatorum iure, condicione, dignitatis statu recte cognoscendo insistendam ac retinendam esse existimo. Qui status quoniam priorum principum aetate certus erat atque confirmatus, posteriorum tempestate incertus ac perturbatus, tantae inde exstiterunt totius rei vicissitudines, ut, dissimillima ne inter se commisceantur, severe pro temporum varietate distinguendae esse videantur. Sed illae rerum varietates cum mirum quendam obscuritatem difficultatemque rei attulerint, non arbitror inutile esse futurum, universae huic causae alteram quaestionum particulam explicandae curam operamque tribuere

Illud autem extremum est, ut generatim hoc loco exponam, quare mihi visum sit, aliquot horum quaestionum capita paulo tractavisse uberius Quod si qui forte erunt, qui velint reprehendere, id me spectasse meminerint, ut non tam hominibus doctis, quibus ad intellegendam satis esset brevis quaedam vel obscurior rei explicatio, quam iis adulescentibus, qui iam plus aliquanto profecissent ad optimas artes litterasque perdiscendas, ea, quae ego ex veterum scriptorum locis eruissem, diligentissime perscriberem, quo cognoscerentur ab

iisdem facilius, ac melius rationibus eorum conducerent. Quamobrem id, quod ego secutus sum, qui volent improbare, plane videant atque perpendant, cum in illis concisae cuiusdam in scribendo brevitatis, in his accuratae in explicando diligentiae habenda sit ratio maxime, ad varia utrorumque consilia, studia voluntatesque eandem rerum tractationem non facile posse omni in genere accommodari. Quae cum ita sint, nec idem possit omnibus omnino probari, hoc certe optimum putavi, medium aliquam scribendi viam inire initamque tenere. In qua quantum ego profecerim, aliorum sit, non meum iudicium.

Corrigenda.

Pag	2,	vers	21	leg	*vestra* pro *vestro*
„	6,	„	12	„	*Bruto* pro *Bruto*,
„	6,	„	15	„	*legiones* pro *Legiones*
„	8,	„	15	„	*se-* pro *se*
„	19	„	26	„	*quidem* pro *quidem*
„	20,	„	30	„	*in* pro *a*
„	24	„	1	„	*consularibus* pro *consularibus*
„	27,	„	1	„	*tandem dum* pro *donec*
„	33,	„	23	„	*dum* pro *donec*
„	33,	„	23	„	*is qui succederet* pro *successor*
„	34,	„	9	„	*dum* pro *donec*
„	36,	„	19	„	*legationis* pro *legaturas*.

Schulnachrichten.

I. Lehrverfassung

während des Schuljahres von Ostern 1853 bis dahin 1854.

Prima.

(Ordinarius: Director Dr. *Münscher*).

Griechische Sprache. Homers Ilias von B. IX, 114 bis B. XI, 655 (Sommer), bis XIV, 400. (Winter) 1 Stunde wöchentlich (Dr *Hupfeld*), Sophocles — Oedipus rex bis zu Ende (S.), Oedipus Coloneus bis zu Ende (W.) 2 St. w (Dr *Fulduer*), Demosthenes Rede für den Kranz von Anfang bis zu Ende § 1—125 (S), § 126—324 (W) 2 St. w (Dir Dr *Münscher*), Scripta nach Frankes 3. Cursus und Wiederholung der Syntax nach Buttmann §. 134—145 (S.), §. 146 bis zu Ende (W) 1 St w (Dr *Fuldner*).

Lateinische Sprache Horatius sämmtliche Episteln (S.), Satiren I, 1. 3. 4. 5. 6. 9 10, II, 1—6 und 8 (W.) 2 St. w (Dr *Fuldner*), Cicero de oratore B. II, 27—31 35—38. 41—54 (S.) B. II, 72—90. B. III, 1—4 (W.) 2 St, Scripta nach Süpfles Aufgaben für die obersten Classen II, Nr 82—86. 103—112 (S.), B, 112—115. I, 42—54. 1 St. (Dr *Soldan*). Tacitus Annalen B. I, 1—71 (S), B II, 5—26 41—68. Germania 1—20 (W) nebst Uebungen in mündlicher lateinischer Erzählung. 2. St. w, schriftliche Uebungen im erzählenden Stil nach Livius (S.), im Redestil nach den Reden des Sallustius (W) 1 St. w (Dir Dr *Münscher*).

Deutsche Sprache. Literaturgeschichte, von Anfang bis auf Klopstock (S.) 3 St., Fortsetzung bis zum Schluss, sodann deutsche Metrik (W.) 2 St., Aufsätze und Declamations-Uebungen. 1 St. (Pf. *Dilthner*)

Französische Sprache. L'Avare par Molière (S.), Lucrèce par Ponsard (W.) 1 St., Grammatik nach dus Lehrers Lehrbuche §. 133—170, schriftliche Uebungen nach dessen Uebungsbuche 2. Cursus. 1 St. (Dr. *Collmann*).

Hebräische Sprache. Grammatik nach Gesenius: von Anfang bis zu den unregelm. Verbis (S.), bis zu Ende (W.) 1 St., Erklärung von Stücken aus dem Buche der Richter, von Psalmen, von Stücken aus Jesaias und Joel nach Gesenius Lesebuche. 1 St. (Dr. *Faldner*)

Religionslehre. Geschichte der christlichen Kirche von Athanasius bis auf Luther (S.). Fortsetzung bis zur Gegenwart, sodann Erklärung des Symbols für die evangelischen Gemeinden in Hessen nach Schmieders Symbolik (W.) 2 St. (Dr. Dr. *Münscher*).

Weltgeschichte. Wiederholung der römischen Zeit, dann des Mittelalters (S.) 2 St., neuere Geschichte v. A. bis 1815 nach Schmidts Lehrbuch (W.) 3 St. (Dir. Dr. *Münscher*).

Mathematik. Arithmetik: Wiederholung von früher Gelerntem nach Hartmann bis §. 145. (S.) 2 St. (Dr. *Kohlrausch*). Algebraische Gleichungen des 1 und 2. Grades mit einer und mehreren Unbekannten (W.) 2 St. (Dr. *Grebe*). Geometrie: Wiederholung von früher Gelerntem (S.) 2 St. (Dr. *Kohlrausch*), Elemente der ebenen Trigonometrie, sodann der Stereometrie, insbesondere die Capitel 1. 2. 6. aus Stegmanns Lehrbuche (W.) 2 St. (Dr. *Grebe*)

Physik. Von dem Gleichgewicht und der Bewegung fester Körper (S.) 2 St. (Dr. *Kohlrausch*); von dem Gleichgewicht und der Bewegung der tropfbar-flüssigen und elastisch-flüssigen Körper und Akustik nach Eisenlohr §. 59—106. (W.) 2 St. (Dr. *Grebe*)

Secunda.

(Ordinarius: Gymnasiallehrer Dr. *Soldan*)

Griechische Sprache. Homers Odyssee. B. XIII u. XIV. (S.); XV—XVII, 290. (W.) 2 St. (Dr. *Weber*), Xenophons Anabasis B. V, 5 bis B. VI, 1 (S.), B. VI, 2 bis B. VII, 3 (W.) 2 St., Syntax nach Buttmann §. 134—145. (S.), 146 bis zu Ende und §. 118—121 (W.) 1 St., Scripta nach Franke (Verbi anomala) 1 St. (Dr. *Faldner*).

Lateinische Sprache. Virgils Aeneide B. VI, 296 bis B. VII, 248 (S.); B. VII, 249 bis B. VIII, 606 (W.) 2 St. (Dr. *Faldner*), Ciceros catilinarische Reden 1 und 2. (S.) 3 und 4. (W.) 3 St., Livius XXIII, 10—13 26—29 35—37 40—43. 44—47 und 49. XXIV, 1 2. 4—8. 12—18 (S.), XXV, 9—12 19 22—36. XXVI, 4—9. 11 14. 17—20. XXVII, 17—20. 36—39. (W.) 3 St.; Grammatik nach Zumpt §. 517—567 (S.), §. 568—688. (W.) 1 St., Scripta nach Süpflen Aufgaben für obere Classen Nr. 1—23. (S.), 24—55 (W.) 1 St. (Dr. *Soldan*)

Deutsche Sprache. Lesen und Erklären deutscher Gedichte nach Wackernagels Auswahl S. 234—383 (vornehmlich die mittelhochdeutschen Stücke), mit Declamationsübungen und Aufsätzen abwechselnd 2. St. (Dr. *Hupfeld*).

Französische Sprache. Lectüre Bertrand et Raton par Scribe Act. I. II. (S.), S. 74—100, 122—132 in des Lehrers Lesebuche (W.), Grammatik nach des Lehrers Lehrbuche §. 121—139, schriftliche Uebungen nach des Lehrers Uebungsbuche 1 Cursus, Lect. 37—73. 3 St. (Dr. *Collmann*).

Religionslehre. Erklärung des Evangeliums von Matthaeus von Anfang bis zu Ende und ausgewählter Abschnitte aus dem Evangelium von Lucas 2 St. (Dr. *Hupfeld*).

Weltgeschichte. Geschichte des Mittelalters nach Schmidt von Anfang bis 814 (S.); bis 1096 (W.) 2 St. (Dr. *Hupfeld*).

Geographie. Ethnographie und Statistik von Australien und Amerika (S.), von Afrika und Asien (W.) nach des Lehrers Lehrbuche 2 St. (Dr. *Ritter*).

Mathematik. Arithmetik: Anfangs repetitionsweise nach Hartmann bis §. 86. (S.), die Zahlengesetze der 3. Stufe nach Hartmann, sodann Anfang der ebenen Trigonometrie 2 St. — Geometrie mit Wiederholung der Lehrstufe für Tertia nach Sadebeck bis zu Ende. 2 St. (im S. Dr. *Kohlrausch*, im W. Dr. *Grebe*).

Naturgeschichte. Uebersicht und Wiederholung der drei Naturreiche (S.), Gesteinslehre (W.) 1 St. (Dr. *Ritter*).

Tertia.

(Ordinarius Gymnasiallehrer Dr. Collmann).

Griechische Sprache. Homers Odyssee B. I. bis B. II, 177 2 St. (Dr. *Collmann*), Xenophons Anabasis B. II, 5—III, 1 §. 11 (S.), bis III, 4 24 (W.) 2 St., Scripta nach Franke regelm. Verbum (S.) Verbum auf μι und anom. (W.) 1 St. (Hl. *Schimmelpfeng*), Grammatik nach Buttmann §. 82—106 (S.), 107—114 (W.) 1 St. (Dr. *Solden*).

Lateinische Sprache. Ovids Metamorphosen B. VII, 159—350. VIII, 159—445 mit Auswendiglernen von 320—365 (S.), VIII, 445—545, 610—884 IX, 1—272. X, 1—77 mit Auswendigl. von VIII, 610—636. IX, 239—272 und Einübung der Quantitätslehre nach Zumpt Cap. 3 (W.) 2 St. (Hl. *Schimmelpfeng*), Caesar de bello Gallico B. VI, 29 bis B. VII zu Ende. 4 St., Grammatik nach Zumpt Cap. 76—78. 2 St., Scripta nach Süpfle 1 Theil 1 St. (Dr. *Collmann*).

Deutsche Sprache. Lesen und Auswendiglernen nach Bachs Lesebuche (epische Stücke, Balladen und Romanzen sowie prosaische Erzählungen und Novellen) sowie Aufsätze 2 St. (Hl. *Fenner*).

Französische Sprache. Nach des Lehrers Vorschule 1. Cursus von Anfang bis zu Ende 3 St. (Dr. *Collmann*).

Religionslehre. Erklärung der Bücher des alten Bundes von 1. Mose bis 2. Samuelis zu Ende. 2 St. (*Pf. Fenner*).

Weltgeschichte. Morgenländische und Griechische Geschichte bis zu den Perserkriegen (S.); von da bis zur Theilung des grossen Macedonischen Reichs (W.) 2 St. (Dir Dr *Münscher*).

Geographie. Bodengepräge und Naturverhältnisse von Australien und Amerika (S.), von Afrika und Asien (W.) nach des Lehrers Lehrbuche. 2 St. (Dr *Ritter*).

Mathematik. Arithmetik nach Hartmann, die vier ersten Grundoperationen (S.), Decimalbrüche, Ausziehen der Quadrat- und Cubikwurzel (W.) 2 St., Geometrie nach Sudhoch, die Planimetrie bis §. 113 (S.), Fortsetzung bis zur Lehre vom Kreise (W.) 2 St. (im S. Dr *Kohlrausch*, im W. Dr *Grebe*).

Naturgeschichte. Gliederthiere (S.), Reptilien (W.) 1 St. (Dr *Ritter*).

Schönschreiben. 1 St. im Sommer (Conrector *Kutsch*).

Quarta.

(Ordinarius: Gymnasiallehrer Pfarrer *Dithmar*).

Griechische Sprache. Grammatik nach Buttmann: Repetition der Flexion der Nomina, darauf die regelmässige Conjugation mit Einschluss der Verba auf μι; dazu Scripta nach Haas (Ausgewählte Sätze) und Lectüre von Jacobs Elementarbuch 1 Cursus III. bis XI 4 St. (Pf. *Dithmar*).

Lateinische Sprache. Phaedrus 3. 1, 12 bis II zu Ende (S.), 3 III. und IV. (W.) 2 St. (Dr. *Ritter*). Cornelius Nepos: Epaminondas bis Atticus zu Ende 4 St., Grammatik nach Putsche: Syntax von Anfang bis zu Ende, zuletzt Wiederholung einiger Theile der Formenlehre. 2 St. Scripta nach Spiess Anleitung für Quarta 1 St. (Pf. *Dithmar*).

Deutsche Sprache. Lesen und Auswendiglernen nach Euchs Lesebuche epische Stücke (S.), lyrische (W.) sowie Aufsätze. 2 St. (Dr. *Weber*).

Religionslehre. Wiederholung der biblischen Geschichte Alten und Neuen Bundes nach Löhr, bearbeitet vom Lehrer (S.), Erklärung der fünf Hauptstücke christlicher Lehre nach dem Hessischen Landeskatechismus, sodann Darstellung des Kirchenjahres (W.) 2 St. (Pf. *Dithmar*).

Weltgeschichte. Chronologische Uebersicht der allgemeinen Weltgeschichte nach Kohlrausch's Tabellen, 1—7 Periode (S.), 8. und 9. Periode mit Wiederholung des Früheren (W.) 2 St. (Dr. *Weber*).

Geographie. Die aussereuropäischen Welttheile nach ihren räumlichen Verhältnissen nach des Lehrers Lehrbuche 2 St. (Dr. *Ritter*).

Mathematik. Arithmetik: Die Lehre von den Brüchen und von den Rechnungen des gemeinen Lebens (Regeldetri, Gesellschafts- und Zins-Rechnung). 3 St.; geometrische Anschauungslehre nebst Zeichenübungen nach Hartmann. 1 St. (El. *Schimmelpfeng*).

Naturgeschichte. Vögel (S.); Säugethiere (W.) nach Schwenda Leitfaden. 2 St. (Dr. *Ritter*).

Schönschreiben. 2 St. (Conrector *Kutsch*).

Quinta.

(Ordinarius: Gymnasiallehrer Dr. *Hupfeld*).

Griechische Sprache. Grammatik nach Buttmann (Nomina, Pronomina, Numeralia) §. 32—80, zugleich Lectüre entsprechender Stücke in Jacobs Elementarbuch S. 1—20. 2 St. (Dr. *Hupfeld*).

Lateinische Sprache. Grammatik nach Putsche, Wiederholung der gesammten Formenlehre und aus der Syntax die Casuslehre §. 1—57 2 St., Lesebuch von Ellendt S. 14—106. 5 St., Scripta nach Ellendt. 2 St. (Dr. *Hupfeld*).

Deutsche Sprache. Lesen und Auswendiglernen nach Earhs Lesebuche. 2 St., Aufsätze 1 St., Uebungen in der Satzbildung und Rechtschreibung 1 St. (Pf. *Fenner*).

Religionslehre. Biblische Geschichten des Neuen Bundes nach Löhr von Anfang bis zu Ende. 2 St. (Pf. *Fenner*).

Weltgeschichte. Biographieen aus dem Mittelalter und aus der neueren Zeit nach Seemann Nr. 48. bis zu Ende. 2 St. (Pf. *Fenner*).

Geographie. Räumliche Verhältnisse von Australien und Amerika (S.), von Afrika und Asien (W.) nach des Lehrers Lehrbuche. 2 St. (Dr. *Ritter*).

Mathematik. Die Lehre von den Brüchen nebst Beispielen nach Löhmann. 3 St. (im S. Dr. *Kohlrausch*, im W. Dr. *Grebe*).

Naturgeschichte. Die Elemente der Pflanzenbeschreibung (S.), Beschreibung und Vergleichung bekannter einheimischer Wirbelthiere (W.) 1 St. (Dr. *Ritter*).

Schönschreiben. 3 St. (Conrector *Kutsch*).

Sexta.

(Ordinarius: Gymnasiallehrer Dr. *Weber*).

Lateinische Sprache. Grammatik nach Putsche: die regelmässigen Formen (S.), die unregelmässigen mit Wiederholung der regelmässigen (W.) 6 St., schriftliche und mündliche Uebungen nach Spiess Cap. 1—13. (S.), 13—25 (W.) 4 St. (Dr. *Weber*).

Deutsche Sprache. Lesen und Auswendiglernen nach Bachs Lesebuche 2 St. (Pf. *Fenner*), Aufsätze 1 St., Uebungen in der Rechtschreibung und Satzbildung 1 St. (Hl. *Schimmelpfeng*)

Religionslehre. Biblische Geschichten des Alten Bundes nach Lohr, von Anfang bis zu Ende 2 St. (Pf. *Fenner*)

Weltgeschichte. Biographische Erzählungen aus der alten Geschichte nach Beumann Nr. 7—21 (S.), Nr. 21—38 (W.) 2 St. (Hl. *Schimmelpfeng*)

Geographie. Uebersicht über Australien und Amerika (S.), über Afrika, Asien und Europa (W.) nach des Lehrers Lehrbuche 2 St. (Dr. *Ritter*)

Mathematik. Die vier Species mit ganzen Zahlen nebst Uebungen im Kopfrechnen. (im S. Dr. *Kohlrausch*, im W. Dr. *Grebe*).

Naturgeschichte. Die Elemente der Pflanzenbeschreibung (S.), Beschreibung und Vergleichung bekannter einheimischer Wirbelthiere (W.) 1 St. (Dr. *Ritter*)

Schönschreiben. 3 St. (Conr. *Kutsch*).

Religionsunterricht für die Schüler katholischer Confession. Für die Schüler der vier unteren Classen: Glaubenslehre nach dem Mainzer Diöcesan-Katechismus — vom sechsten Artikel bis zum Schlusse des apostolischen Glaubensbekenntnisses, sodann das zweite Hauptstück von der christlichen Hoffnung, sowie das dritte Hauptstück von der christlichen Liebe bis zu den zehn Geboten mit Fortsetzung der biblischen Geschichte Alten Bundes (S.) die zehn Gebote Gottes, das vierte Hauptstück von der Gnade und den hl. Sacramenten bis zum Sacramente der Firmung mit Fortsetzung der biblischen Geschichte Alten Bundes bis zu den Psalmen (W.) 2 St.

Für die Schüler der zwei oberen Classen: Sittenlehre nach Martin, von den subjectiven Grundbedingungen der Sittlich-Guten bis zum gottgefälligen Leben des Christen in seiner Stellung zu Gott resp. bis zur Lehre vom Eid (S.), vom Eid bis zur Bethätigung der christlichen Nächstenliebe in der Richtung auf das Vermögen oder Eigenthum des Nächsten (W.) 1 St. (Pfarrer *Wolf*)

Gesang. I. Abtheilung. Lieder und andere Compositionen aus dem Sängerhain von Friedr. und Ludwig Erk und W. Greef 2. und 3. Heft, vierstimmige Lieder für Männerstimmen aus Sammlung Deutscher Lieder herausgegeben von Th. Täglichsbeck und I. Mühleisen, rythmische Choräle vierstimmig 1 St.

II. Abtheilung. Rythmische, melodische und dynamische Uebungen, Lehre von den Tonarten. Lieder aus dem Sängerhain 1. Heft. 1 St.

Choralgesang nach dem kleinen evangelischen Gesangbuche für Prima und Secunda. 1 St., für Tertia und Quarta. 1 St.

III. Abtheilung. Die ersten Elemente des Gesanges; Singen leichter Lieder aus dem Sängerhain 1. Heft; Choralgesang nach dem kleinen evangelischen Gesangbuche. 1 St. (Gesanglehrer *Peter*).

Leibesübungen im Sommer. Drei Abtheilungen, für jede 2 St. wöchentlich (Gesanglehrer *Peter*), ausserdem Unterricht und Uebung im Schwimmen.

II. Chronik des Gymnasiums.

Durch Beschluss Kurfürstlichen Ministeriums des Innern vom 19. Februar 1853 wurde der Gymnasialpracticant *Gustav Schimmelpfeng* aus Hersfeld dem hiesigen Gymnasium zur Unterstützung in mathematischen und anderen Lectionen zugewiesen. Derselbe trat am 5. April in seine neue Stellung ein.

Kurz vor dem Beginn des Wintershalbjahres wurde von seiner Königlichen Hoheit dem Kurfürsten der bisherige ordentliche Lehrer der Mathematik und Physik am hiesigen Gymnasium Dr. *Kohlrausch*, als ausserordentlicher Professor der Physik an die Landesuniversität versetzt. An seine Stelle wurde durch allerhöchstes Rescript vom 22. September 1853 der bisherige ordentliche Lehrer am kurfürstlichen Gymnasium zu Kassel Dr. *Grebe* in gleicher Eigenschaft an das hiesige Gymnasium versetzt und am 10. October bei Eröffnung des Wintercursus von dem unterzeichneten Director in sein neues Amt eingeführt.

Durch allerhöchstes Rescript vom 30. December 1853 wurde der bisherige Hülfslehrer am hiesigen Gymnasium Dr. *Weber* zum ordentlichen Lehrer an demselben bestellt.

Ferner wurde durch Beschluss Kurfürstlichen Ministeriums des Inneren vom 28. September 1853 die Dienstanweisung für die Kurhessischen Gymnasiallehrer vom 22. November 1849 in folgender Weise näher bestimmt, dass

1) Das Verbot der Ertheilung von Privat-Unterricht sich auch auf diejenigen beauftragten Lehrer beziehen soll, welche als Ordinarien verweilen,

2) die Beaufsichtigung der Schüler bei ihren Vorbereitungen auf die Schulstunden, insofern dieselbe ausserhalb eines etwaigen Pensionates und unter Zugrundlegung schulmässiger Einrichtungen ausgeführt wird, dem Privatunterrichte gleich zu halten ist.

Die Bibliothek des Gymnasiums wurde ausser den Ankäufen durch folgende Geschenke bereichert:

Kurfürstliches Ministerium des Inneren beschenkte dieselbe mit 15 Blättern der topographischen Karte Kurhessens, Herr Pfarrer und Licentiat theologiae Schmitt dahier mit:

Institutiones rhetoricae Geisslers und Colloquia familiaria ed. Helvicus (beides Werke von Lehrern am vormaligen hiesigen Paedagogium), Herr Buchhändler F. Vieweg zu Braunschweig mit Ingerslevs Lateinisch-Deutschem Schulwörterbuch Braunschweig 1853; ein ungenannter Freund des Gymnasiums mit Krügers Satiren und Episteln des Horaz. Leipzig 1853; Stolls Handbuch der Religion und Mythologie der Griechen und Römer. Leipzig 1853; Löbells und Peters Schriften über die Methodik des Geschichts-Unterrichts; Schellers Deutsch-Lateinischem Handwörterbuch verb. von Lünemann; Herr studiosus theologiae Adam aus Ilbes mit einer Römischen Münze; ein ungenannter Freund des Gymnasiums mit Pryxells Geschichte Gustav Adolfs von Schweden.

Für diese Gaben wird hiermit der gebührende Dank abgestattet.

III. Statistische Uebersicht.

Während des Schuljahres, das mit dem 5. April begann, traten 34 Schüler in das Gymnasium ein, nämlich 13 in Sexta, 4 in Quinta, 9 in Quarta, 4 in Tertia, 3 in Secunda, 1 in Prima.

Am Schlusse des Sommerhalbjahres am 21. September wurden mit Zeugnissen der Reife entlassen die Primaner:

1) *Ernst Mumm* aus Josbach, 19½ Jahr alt, 9½ Jahr im Gymnasium, 2 Jahr in Prima. Er valedicirte mit einem lateinischen Redeversuche: de P. Cornelio Scipione Afr. maj. und widmet sich dem Studium der Medicin.

2) *Friedrich Noldan* aus Wittelsberg, 20 Jahr alt, 8½ Jahr im Gymnasium, 2 Jahr in Prima, studiert Theologie.

3) *Hermann Craß* aus Marburg, 19½ Jahr alt, 3½ Jahr im Gymnasium, 2 Jahr in Prima. Er valedicirte mit einem Redeversuche: Vergleichung zwischen Karl XII. von Schweden und Peter I. von Russland und studiert Rechts- und Staatswissenschaft.

4) *Georg Noldan* aus Oberkaufungen, 19 Jahr alt, 7½ Jahr im Gymnasium, 2 Jahr in Prima, widmet sich dem Studium der Jurisprudenz.

5) *Friedrich Niemeyer* aus Marburg, 21½ Jahr alt, 7½ Jahr im Gymnasium, 2 Jahr in Prima, studiert Theologie und Philologie.

6) *Philipp Hinkelbein* aus Marburg, 21 Jahr alt, 3½ Jahr im Gymnasium, 2 Jahr in Prima, studiert Jurisprudenz.

7) *Friedrich Merker* aus Zierenberg, 19½ Jahr alt, 9 Jahr im Gymnasium, 2½ Jahr in Prima, widmet sich dem Studium der Medicin.

Die Geprüften erhielten sämmtlich das Prädicat *gut vorbereitet für die akademischen Studien.*

Ferner verliessen im Laufe des Schuljahres *neunzehn* Schüler das Gymnasium, ohne den Cursus desselben vollendet zu haben. *Aus Prima ging einer* ab (um sich einem nichtwissenschaftlichen Beruf zu widmen), *fünf aus Secunda* (zwei um sich dem Militärstand zu widmen, einer um Kaufmann zu werden, einer zur Herstellung seiner Gesundheit, einer um ein Handwerk zu erlernen), *sechs aus Tertia* (drei um sich dem Kaufmannsstand zu widmen, einer um Militär zu werden, einer um sich privatim weiter zu bilden, einer ohne Bestimmung), *vier aus Quarta* (zwei um sich privatim weiter zu bilden, einer zur hiesigen Realschule, einer um sich einem nichtwissenschaftlichen Berufe zu widmen), *vier aus Sexta* (einer zur Realschule daher, zwei um sich privatim fortzubilden, einer ohne Bestimmung).

Einen Schüler verlor die Anstalt durch den Tod. Am 11 November starb daher der Tertianer *Wilhelm Junk* aus Marburg, an dessen Leichenbegängnis den 14. November Lehrer und Schüler des Gymnasiums Theil nahmen.

Am Schlusse des Schuljahres beträgt die Anzahl der Schüler des Gymnasiums 152, von welchen 26 der Prima, 30 der Secunda, 36 der Tertia, 20 der Quarta, 25 der Quinta, 15 der Sexta angehören.

Mit dem Schlusse des Schuljahres werden zur Universität entlassen werden

1) *Friedrich Wilhelm Gervinus* aus Marburg, 19¾ Jahr alt, ½ Jahr in der Prima des Gymnasiums zu Kassel, 1½ Jahr in der Prima des hiesigen Gymnasiums, wird Jurisprudenz studieren.

2) *Friedrich Gottfried Mannel* aus Kirchberg, 21½ Jahr alt, 6 Jahr im Gymnasium, 2 Jahr in Prima, wird Theologie studieren.

3) *Gustav Karl Marschall* aus Marburg, 20¾ Jahr alt, 11 Jahr im Gymnasium, 3 Jahr in Prima, wird sich dem Studium der Jurisprudenz widmen.

4) *Karl Heinrich Mencke* aus Bödденau, 20 Jahr alt, 8½ Jahr im Gymnasium, 2 Jahr in Prima, wird Cameral-Wissenschaft studieren.

5) *Leonhard Jacob Karl Nicolaus Grebe* aus Marburg, 19¾ Jahr alt, 1½ Jahr in der Prima des Gymnasiums zu Kassel, ½ Jahr in der Prima des hiesigen Gymnasiums, wird Medicin studieren.

6) *Salomon Joseph Mayer* aus Frankfurt a. M., 19 Jahr alt, 1½ Jahr im Gymnasium und zwar in Prima, wird sich dem Studium der Rechtswissenschaft widmen.

Ausserdem unterzog sich der Prüfung der Bürger *Julius Ludwig Karl Bode* aus Schwarzenfels, 21¾ Jahr alt, früher Schüler des Gymnasiums zu Hanau, wird Geschichte und Mathematik studieren.

Von den Geprüften erhalten *Gervinus* und *Meyer* das Prädicat: *sehr gut vorbereitet*, *Manuel*, *Mencke*, *Grebe* und *Bode* das Prädicat: *gut vorbereitet*, *Marschall* nach §. 11 III der Vollzugsvorschrift für die Maturitäts-Prüfungen vom 7. August 1844 das Prädicat: *befähigt für die akademischen Studien*.

IV. Ordnung der öffentlichen Prüfung.

Montag den 3. April.

Vormittags.

Choralgesang
Von 9—11 Uhr *Prima*. Sophokles. Geometrie. Cicero de oratore. Geschichte
Von 11—12 Uhr *Sexta*. Lateinisch. Geschichte.

Nachmittags.

Von 2—4 Uhr *Quarta*. Phaedrus. Religionslehre. Deutsch. Griechisch.

Dienstag den 4. April.

Vormittags

Von 8—10 Uhr *Secunda*. Xenophons Anabasis. Geschichte. Livius. Französisch.
Von 10—11½ Uhr *Quinta*. Lateinisch. Geographie. Religionslehre.

Nachmittags.

Von 2—4 Uhr *Tertia*. Ovid. Naturkunde. Odyssee. Arithmetik.

Mittewoche den 5. April.

Vormittags von 9 Uhr an.

Choralgesang (Jesus meine Freude)
Deutsche Rede des Abiturienten *Mannel*.
Gesang
Lateinische Rede des Abiturienten *Gervinus*.
Gesang
Entlassung der Abiturienten.
Choralgesang (Wachet auf).
Verkündigung der Versetzungen und Austheilung der Zeugnisse

Der Gymnasialdirector
Münscher.